

İpek Yolunun İzinde
KAZAKİSTAN'DA
Devri Alem

Derleyen: İsmail KAHRAMAN

 İKTAV
İlim, Kültür, Tarih ve Teknoloji Araştırmaları Merkezi

Sultan Orhan Mh. 1113 Sk. No:15 Gebze / KOCAELİ Tel: 0 262 646 58 30
belgeselyayincilik@gmail.com

İpek Yolunun İzinde
KAZAKİSTAN'DA
Devri Alem

Derleyen: İsmail Kahraman

İpek Yolunun İzinde
KAZAKİSTAN'DA
Devri Alem

Yazan
İsmail KAHRAMAN

Editör:
Deniz AYAR

Grafik Tasarım:
Şengül GEÇAL

Fotoğraf
Deniz AYAR
İsmail KAHRAMAN

Yayıncı Sertifika No:
42936

ISBN:
9---

“ İlim Kültür Tarih ve Teknoloji Araştırmaları Kütüphanesi (İKTAV)

www.belgeselyayincilik.com
www.gebzegazetesi.com
www.devrialemltv
www.agrt.net
belgeselyayincilik@gmail.com

Bu kitapta yer alan fotoğraflar Deniz AYAR'a aittir.
Sahibinden yazılı izin alınmadan kullanılamaz

*Bizim türkümüzde gurbet var artık.
Hasret var; yürek var, toprak var balam
Gönlümüzü sımsıcak alan topraklar
Tiyan-Şan, Kadir-Gan Dağları'na dek uzar
Kim demiş vatanımız Edirne'den Kars'a kadar.*

BELGESEL TADINDA KAZAKİSTAN'DA KÜLTÜR YOLCULUĞU

Türkistan coğrafyasının kalbi, tarihi İpek Yolu gönül coğrafyasının merkezine Kazakistan'a gidiyoruz. Devr-i Alem Belgesel TV Programı ve İlim, Kültür, Tarih, Araştırmaları Merkezi (İKTAV) Belgesel

Yayıncılık olarak dünya coğrafyasındaki kültür medeniyet ve zaferler tarihimizi belgeselleştirmeye devam ediyoruz. tarihi İpek Yolu güzergâhının en önemli merkezlerinden olan Kazakistan'dayız.

ATA YURDUMUZDA ARAŞTIRMALAR YAPACAĞIZ

Modern ipek yolu ile belgesel tadında kültür yolculuğumuz Kazakistan'ın Eski Başkenti Almatı, Çimkent, Sayram, Yesi ve Hoca Ahmet Yesevi diyarı Türkistan'da başlayıp Taraz'da devam edecek. Kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli yeri olan Kazakistan'da Türk İslam Medeniyeti ile ilgili belgesel çekerek tarihe not düşüp zamana noterlik yapacağız.

İKTAV, Belgesel Yayıncılık www.devrialem.tv olarak hazırlayacağımız Devr-i Alem Belgesel Programı'nın çekimlerini gerçekleştireceğiz. Hazırlayacağımız Kazakistan belgeselleri Avrasya Gazeteciler Derneği www.agrt.net olarak birçok ulusal ve Bölgesel TV kanalına kültür hizmeti olarak göndereceğiz. Kazakistan'daki gezimize Dursun Elmas'ın bu güzel şiiri ile başlıyoruz.

*Kulağını ver bana, iyi dinle kandaşım
İnsanlık tanır bizi eştir tarihle yaşıım
Ergenekon yolunda Börteçine yoldaşım
Orhun'da yazılıyım; sakayım ben Kurikan
Kangalas en büyüğüm, ondan geri Baragan
Avarlar ülkesinde benim; o Bayan Kağan
Ötüken'de Almıla, sevdasında Pars'ım ben
Dedem Korkut sazında; öze ait harsım ben
Can sağ iken düşmana, yurt vermeyen Kars'ım ben*

*Avrupa'da Attila, Türkistan'da Batur'um
Kırım'da Gaspıralı, Semerkant'da Timur'um
Tebriz'de Şah Hatai, Üç oklardan Salur'um
Oğuz'un torunuyum, meşalem Bilge Kağan
Çağrı Bey'im, Tuğrul'um, Malazgirt'te Alp Arslan
Sur önünde Fatih'im, Kosova'da Murat Han
Balasagun'da Karluk; Altaylar'da Kuman'ım
Hilali burca diken Ulubatlı Hasan'ım
Bakü'de Nuri paşa, Pilevne'de Osman'ım*

İSTANBUL'DAN KAZAKİSTAN'A UÇAK YOLCULUĞU BAŞLIYOR

İstanbul'dan hava yolu ile Atalar yurdu Kazakistan seyahatimiz başlıyor. Yaklaşık 3600 kilometrelik mesafe için 5 saatten fazla bir yolculuk yapacağız. Geçmiş zamanlarda İpekyolu kervanlarının aylarca süren yolculuk yaptığı coğrafyayı gezmek üzere, modern ipek yolu yolcuları olarak güneşli bir havada, İstanbul üzerinden Karadeniz semalarına açılıyor. Kafkaslar ve Azerbaycan'ı geçerek Hazar Denizi sahilleri üzerinden devam eden yolculuğumuz, Kazakistan toprakları üzerinden Türkmenistan hava sahasında devam ediyor. Aral Gölü üzerinden, Amu Derya ve Siri Derya nehirlerinin geçtiği Maveräünnehir vadilerinden, Kızıl ve Karakum çölleri, Tanrı dağları üzerinden geçiyoruz.

Türkiye'de Çukurova'daki **“Ceyhan”** ve **“Seyhan”** nehirlerine isimlerini veren Amu Derya (Ceyhun) ve Siri Derya (Seyhun) nehirleri bir biri ile yarış edercesine Aral Gölü'ne dökülürken insana göz ve gönül ziyafeti sunuyor. Uzaktan çöl ortasında bir vahayı andıran ve kadim Türk devletlerine ev sahipliği yapan Nuh peygamberin oğlu tarafından kurulduğu rivayet edilen ve UNESCO tarafından koru-

ma altına alınan 2500 yıllık geçmişi olan tarihi **“Hive Şehri”**'nin turkuaz çinilerle kaplı minare ve kubbeleri adeta bir tabloyu andırıyor. Kadim Türk devletlerine başkentlik yapmış Ürgenç, Hive şehrinin yanı başında modern binaları ve şehir planıyla gelişmiş bir kent olarak hemen fark ediliyor.

Uçsuz bucaksız kum çöllerini aşan uçağımı Özbekistan'ın Başkenti Taşkent semalarından geçerek Tanrı dağları üzerinde Kazakistan'ın tarih ve kültür başkenti Almatı hava limanına iniş yapmak için alçalmaya başlıyor. Almatı yemyeşil parklarıyla, her biri farklı güzellikteki bahçeli evleri, yaprakları sararmış ağaçları ile Almatı muhteşem görünüyor. Sonbaharın ihtişamlı güzelliğini yansıtan, bağ ve bahçelerin altın sarısı renklerinin sudaki yansımaları ile insana doyumsuz bir güzellik sunan muhteşem manzara eşliğinde Almatı Havalimanına iniyoruz. Kazakistan'a ilk kez 1996 yılında gelmiştik. Almatı o yıllarda başkentti. Bugünkü başkent Astana şehridir. Şimdi değişik kaynaklardan derlediğimiz Kazakistan'la ilgili bilgi notlarını sizlerle paylaşıyoruz.

Map No. 3771 Rev. 6 UNITED NATIONS
January 2004

Department of Peacekeeping Operations
Cartographic Section

YİĞİT VE SERT İNSANLAR ÜLKESİ KAZAKİSTAN

Etimolojide Kazak “*sert, erkin, yiğit*” manasına gelir. Mert ve yiğit insanlar diyarı Kazakların ülkesindeyiz. Birçok Türk devletine beşiklik eden Kazakistan, Türk devletleri arasında önemli bir yere sahiptir. 2.724.900 km² yüzölçümü ile dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesidir. Müslüman ülkelerin ve Türk devletlerinin yüzölçümü bakımından en büyüğü, doğal kaynaklar bakımından da en zenginidir. Kazakistan Türk tarihinin önemli devletlerinden olan Saka, Hun, Göktürk, Kıpçak, Karahanlı, Altın Ordu gibi Türk devletlerinin merkez üssü, Kıpçak, Oğuz, Karluk gibi Türk boylarının beşiği olmuştur.

Kazakistan’ın kuzeyinde Rusya, güneyde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan, doğusunda Çin bulunur. Ülkenin Hazar Denizi ve Aral Gölü’ne kıyısı vardır.

Bağımsızlığın kazanılmasına doğru 1989 yılında 16.464.464 kişi olan ülke nüfusu, 1999 yılına gelindiğinde Slav ve Almanların ülkeden göç etmeleriyle 14.900.000’e kadar düşmüştür. 2010’da bu sayı 16.500.000’e, 2017’de ise 18.014.000’a yükselmiştir. Başkenti Astana’dır. Diğer önemli şehirleri, Almatı (Eski Başkent), Çimkent, Taraç, Karaganda, Öskemen’dir.

Kazakistan tarihi

Çağdaş Kazakların kökenleri 1400'lü yıllara kadar gitmektedir. 1400'lü yıllarda çeşitli Türk kavimlerinin bir araya gelmesiyle Orta Asya'da yeni bir boy doğmuştur. 1400'lü yıllar öncesinde Kazak toprakları pek çok Türk devletinin kurulduğu geniş bozkır alanlarıdır.

Kazak bozkırları dâhil Orta Asya'da Milattan Önce 5000-1200 yılları arası; Afanesyova, Andrenova ve Karasuk kültürleri gibi kültürleri yaşamıştır. Bu devirden sonra Kazak bozkırlarında kurulan medeniyetler şöyle sıralanabilir: Sakalar, Hiung-nu, Çi-çi yönetimindeki Hiung-nular, Avarlar, Göktürk Kağanlığı, Batı Göktürk İmparatorluğu, Hazarlar ve Bulgar Dönemi, II. Göktürk Kağanlığı, Türgiş Devleti, Arap Akınları, Karluklar ve Kimekler, Karahanlı Devleti, Oğuz Yabgu, Kıpçaklar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Harzemşahlar Devleti, Moğol Hakimiyeti, Altın Orda Devleti.

Çağdaş Kazakistan'ın Doğuşu

Çağdaş Kazakların doğuşu: Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Deşt-i Kıpçakın batı yöresinde bulunan Türk kavimleri Nogay Han etrafında toplanarak Nogay Hanlığı'nı kurdular. Cengiz han sülalesinden olan Şeybani Ebü-lheyir han Deşt-i Kıpçakın orta kısmında Aral gölü kuzeyinde Özbek hanlığını kurdu. Deşt-i Kıpçakın güney yöresinde Cengizhan'ın Çağatay sülalesinden gelen hanlar yöneten bağımsız Moğolistan hanlığı kurulmuş idi. Daha sonra Ebü-l heyir hanlığında Canibek ve Kerey sultanlar bölücülük hareketine başladı. 1450-1465 döneminde bu iki han liderliğinde birçok boylar Ebü-l heyir han ile savaşarak, özgürlüğü-

nü korumak için Moğolistan'a göç ediyor. Moğolistan hanı İsen boğa Canibek ve Kerey sultan ve onun kendini kazak adı ile anacak boylara Şu nehri ve Kozıbası dağları yöresinden uc bölgeyi ülke edinmesine izin veriyor. Daha sonra Kazak Hanlığı'na dönüşen bu hanlık 1465'ten 1847'ye kadar Kırgız Bozkırlarındaki Türk kavimlerinin ortak adı oldu. Kazak Hanlığı, bugünkü Kazakistan toprakları üzerinde üç parçadan oluşuyordu: Büyük Cüz, Orta Cüz, Küçük Cüz. Söz konusu cüzler 1771'den sonra birbirinden bağımsız hareket etmeye başladılar.

1770 sonlarında Kazak cüzleri güçlü Rus İmparatorluğu ve Çin arasındaki mücadele arasında kaldı. 1847'de Kazak hanı olan "Kenesarı Han" döneminde Ruslar, Kazak cüzleri üzerindeki egemenliğini tam olarak sağladılar. 1863'te tüm Orta Asya'da bir "Turkistan Genel Valiliği" kuruldu ve bölge bölümlere ayırdı. Bu dönemde Ruslar Kazak bölgesini, "Kazak Kırgızları Hanlığı" olarak adlandırdı. 1900'lerle birlikte pek çok Rus, Kırgız Bozkırlarına yerleşmeye başladı. 1906'da Orta Asya'yı Rusya'ya bağlayan demiryolu bitirildi. Açlık ve siyasi sebeplerle 1912-1917 yılları arasında Rus hükûmetine karşı Orta Asya'da ayaklanma başladı. 1917'de Çarlık Rusya'da ihtilâl olması sebebiyle Orta Asya'da bağımsızlık devri yaşandı.

1917-1920 yılları arasında eski Kazak cüzleri bir araya gelerek bağımsız "Alaş Orda Devleti"ni kurdular. Hükûmet Başkanı, Alikhan Bokeikhanov, başkenti Semey olan bu devlet üç yıl yaşayabildi. 1920'den sonra Ruslar egemenliği ele geçirdiler ve bu tarihten sonra Sovyetler Birliği dönemi başladı.

*Uzar gider bir sessizlik içinde
Bir uçtan bir uca Türkistan toprakları
Beyaz altın dediğimiz pamuk tarlalarına
Çöreklenir yedi başlı kızıl yılan
Baş kaldırsa esarete yeni bir
Osman Batur Han
Bebekler bile vurulur beşiklerinde
Kana boyanır Türkistan.
Basmış kanlı çizmeler toprağına bir defa
Çiğnenmiş kara kalpaklar, temiz duvaklar
Susmuş minarelerinde mübarek ezan
Prangaya vurulmuş bir mahkûm gibi çaresiz*

Sovyetler Birliği Devrinde Kazakistan

1920'de Orta Asya'da Ruslar iki Sovyet Cumhuriyeti kurdular. Bugünkü Kazakistan'da kurulan cumhuriyete "Kırgızistan Özerk SSC" adını verdiler. 1925'te ise yanlış adlandırıldığı gerekçesiyle SSCB yönetimi, Kırgızistan Özerk SSC adını "Kazakistan Özerk SSC" olarak değiştirdi. İlk zamanlar Orenburg şehri de Kazakistan'a dahildi, ancak daha sonra Rusya'ya bağlandı.

1936'da Özerk ibaresi kaldırılarak "Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" kuruldu. 1924'ten 1934'e kadar tarım politikaları nedeniyle sorunlar yaşandı. Pek çok Kazak boyu, Uygur bölgesine göç etti. II. Dünya Savaşı'nda zor zamanlar geçiren ve nüfusunda büyük azalma olan Kazakistan SSC, Sovyetler Birliği dönemi boyunca Sovyet tarım politikalarının uygulandığı bir merkez oldu. 1990 yılında meydana gelen ekonomik krizler ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra 1991 yılında bağımsız olarak dünya arenasında yerini aldı.

Kazakistan'da Siyasi Hayat

1991 yılında Sovyetler Birliği'nden ayrılan Kazakistan, anayasada üniter, laik cumhuriyet olarak tanımlanmaktadır. 1993, 1995 ve 1998 yıllarında olmak üzere üç kez anayasasını değiştirmiştir. 1998 yılındaki anayasaya göre Kazakistan, yasa, yürütme ve yargı organlarının bağımsız olduğu demokratik, üniter bir devlettir.

Kazakistan'ın Coğrafi Konumu

Kazakistan'ın Türkiye'den yaklaşık 3,5 katı daha büyük topraklara sahiptir. Batı'da Volga (İdil) nehrinin aşağı bölümlerinden Doğu'da Altay eteklerine kadar 3000 kilometre boyunca uzanır. Kuzeyde 55 26 Kuzey enlemine kadar uzanan en uç noktadan, güneyde İstanbul'un da bulunduğu enlem olan 40 56 kuzey noktasına kadar iner. Kuzey Güney topraklarının uzunluğu yaklaşık 2000 kilometre kadardır. Rusya Federasyonu ile 7591, Özbekistan ile 2354, Çin'le 1782, Kırgızistan'la 1241, Türkmenistan'la ise 426 kilometre sınırı vardır. 600 kilometre Hazar Denizinde bulunan sınıрыyla birlikte toplam sınır uzunluğu 14.000 kilometreyi bulur. %44'ü çöl veya yarı çöl olan tepelerle kaplı ülkenin %14'ü ağaçlıktır.

155 tür memeli, 480 tür kuş, 150 tür balık, 250 tür tıbbi bitki bulunduran bitki örtüsü ve faunaya sahiptir.

İklim

Kazakistan'ın okyanuslardan uzak kalması ve deniz tesirini iç kısımlara girmesini engelleyen büyük dağların olması, Kazakistan iklimini kıtalık kara iklim yapmaktadır. Ülke genelinde yaz ve kış ayları arasında sıcaklık farkı çok büyüktür.

Nehirler ve Göller ile Kazakistan

Kazakistan'da 8500 akarsu bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmı, Hazar Denizi (sahası 374 bin kilometrekare, dünyanın en büyük gölüdür), Aral Denizi (sahası 46,64 bin kilometrekare) ve Balıkash Gölü (sahası 18,2 bin kilometrekaredir) su toplama havzalarında yer almaktadır. Ayrıca Kazakistan 48.000 civarında büyük ve küçük göl bölünmektedir. Ülkeyi boydan boya geçen başlıca akarsular Ertis (Kazakistan toprakları dahilinde uzunluğu 1700 km.), Esil (1400 km.), Sırderya (1400 km.) ve Ural /Jayık/ - 1082 kilometredir.

KAZAKİSTAN'DA TURİZM*

Kazakistan Cumhuriyeti 1991 yılında siyasi haritalarda belirerek Avrasya'nın merkezinde konumlanmıştır. Kaynağı Türkçe olan Kazak kelimesinin anlamının “*hür adam*” olduğu düşünülmekte ve bu lakabın tarihsel olarak hürriyetlerine düşkün Yörüklerden oluştuğu göz önüne alındığında yerinde bir tanımlama olduğu ortaya çıkmaktadır.

Binlerce yıl boyunca, bu Yörükler kalabalık büyük baş hayvan sürülerini gütmüşler, bölgenin yamaçları ve nehir vadilerinde zengin toprakları işlemişlerdir. Değerli kürklerin sevk edildiği tarihi İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun her ikisi de bölgeden geçerek Kazakistan'ı kültürel, ticari ve ekonomik anlamda Asya ile Avrupa arasında önemli bir köprü konumuna getirmiştir.

Pek çok milletin ülkesi

Kazakistan pek çok değişik milliyette ve inanca sahibi olan kişilerin ortak tarihsel kaderi ile birleşmiştir. Bu gelenek ile, geçmiş ve dil çeşitliliğine Kazakistan Cumhuriyeti tarafından son derece değer

verilmektedir ve bir Japon atasözünün gerçeği yansıttığı görüşü benimsenmiştir: “*Akrabalarınız olmadan da yaşayabilirsiniz ama komşularınız olmadan yaşammanız mümkün değildir.*”

Halen Kazakistan'da 130 ülke vatandaşları yaşamaktadır. Nüfusun %66'ünü Kazaklar, %21'ünü Ruslar ve geri kalan %13'sini ise Ukraynalılar, Özbekler, Almanlar ve Tatarlar oluşturur. Yaygın dini inanışlar Müslümanlık ve Hristiyanlıktır.

Geleceğin şehri

Kazakistan'ın başkenti Astana 1830 yılında bir kale olarak ortaya çıkmıştır ve sadece 1997 yılından bu yana ülkenin başkentidir. Astana, genç ancak hızlı büyüyen, geniş olanakları ile, sonsuz fırsatların ve parlak fikirlerin oluştuğu bir şehirdir.

1999 yılında Bolivya'nın başkenti La Paz ve Astana UNESCO tarafından “*Barış Şehirleri*” ödülüne layık görülmüştür. Astana adına yakışır bir şekilde “*sosyal refahın model şehiri*” kavramının gerçekleştirilmesi için çalışmaktadır.

Almatı Adındaki Yıldız

Bazı dünya şehirleri görüntüleri ve hafızalarda kalan simgeleri ile ileriye çıkarlar. Kazakistan'da da Almatı şehri ebedi görüntüsü ile etkileyici güzellikteki Medeo Vadisi'ni sunmaktadır.

Almatı aynı zamanda değişik kültür- lere sahip insanları da bir araya getirmeyi başaran bir şehirdir. Avrupa ve Doğu kültürleri burada iç içe geçerek, şehir halkının açık görüşlü ve dostane davranışlar sergilemesine neden olmaktadır. Şehrin çok gelişmiş bir altyapısı, yüksek hayat standardı, güçlü ekonomisi ve uluslararası standartlarda dinlenme merkezleri bulunmaktadır.

Bir Kez Gören Asla Unutmaz

Dünyadaki dokuzuncu büyük ülke olmasına rağmen, Kazakistan pek çok kişi için hala bilinmeyen ve esrarengiz bir ülkedir. Çok sık seyahat eden kişiler dahi Kazakistan'da her seferinde pek çok büyüleyici şey bulurlar: zirveleri karla kaplı dağlar, geniş ovalar, derin nehirler, kavrulmuş çöller, çiçeklerle bezenmiş göz alabildiğine uzanan düzlükler ve el değmemiş ormanlar.

Kazakistan'ın doğal güzellikleri eşsizdir. Zirvelerinde her zaman kar ve buzul bulunan Tanrıdağları, Tarbagatay ve Altay dağları ülkenin güney, güney doğu ve batı kısmında uzanırlar. Dünyanın en büyük gölü olan Hazar Denizi ülkenin ba-

tısında yer alır ve Sary Arka bozkırı yarısı tuzlu yarısı tatlı sudan oluşan büyüleyici Balkaş Gölü'ne ev sahipliği yapar. Kuzey Kazakistan benzer doğal güzelliklere sahiptir ve yüzlerce eşsiz çam ağaçları ile çevrelenmiş buzul göllerini Kokshetau bölgesinde barındır.

Tabi ki Kazakistan ile ilgili tüm ilgi çekici yerleri yazmaya kalksak sayfalar gerekebilir. Bayan Aul ulusal parkında yer alan kaya resimleri ve heykeller unutulamaz güzelliktedir, ayrıca, Kurgaldzhino doğa koruma alanı içerisinde 300'ü aşkın bitki türü bulunmaktadır ve bu park flamingoların göç yolları üzerindeki en kuzey noktadır.

Ülkenin doğal kaynaklarını, ulusal parklarını, eşsiz doğasını, bitki ve çiçek örtüsünü koruma konusu üzerinde önemle durulmaktadır. Kazakistan en iyi ekolojik gezi noktasıdır. Bozulmamış çeşitliliği ile çok güzeldir.

Artık tüm dünyayı büyüleyici gelenekler, inanılmaz güzellikteki el değmemiş doğa veya titizlikle harmanlanmış eski ve modern için arama yapmanız gerekmiyor: sadece Kazakistan'a gelin. Kazakistan'da misafirler Avrasya'nın kalbini tanırken, en iyi şekilde misafir edileceklerdir.

* (KAYNAK: KAZAKİSTAN ASTANA HAVAYOLLAR)

KAZAKİSTAN'IN BAŞKENTİ ASTANA*

İpek yolunun izin de Kazakistan'daki kültür turumuza Başkent Astana'dan başlıyoruz. Modern ipek yolunu takip ederek sizlere Kazakistan'ı tanıtacağız. Astana Kazakistan'ın başkenti ve ikinci büyük şehridir. Kazakistan'ın kuzeyinde Akmola Eyaleti içerisinde İsim Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. 1998'de Kazakistan'ın başkenti ilan edilmiş olup insanların ülkenin güney kesiminde yığılmasını önlemek amacıyla Almatı'dan buraya taşınmıştır. Astana, ülkenin en büyük kenti Almatı ile birlikte doğrudan yönetilen cumhuriyet şehri statüsüne sahiptir. Şehrin nüfusu 1 Aralık 2017 tarihi itibarı ile 1,029,556'dır.

Astana planlı bir başkent olup ana planı Japon mimar Kishō Kurokawa tarafından tasarlandı. Kazakistan hükûmetinin merkezi olan Astana, Parlamento Binası, Yüksek Mahkeme, Ak Orda Sarayı ve çok sayıda devlet dairesi ne ev sahipliği yapmakta. Astana, Kazakça'da "Başkent" anlamına gelmektedir. Astana, 19. yüzyılda Çarlık Rusyası döneminde Akmolı ("beyaz mezar") olarak bilinmekteydi.

Akmolı yerleşimi, 1830 yılında İsim Nehri kıyısında, Fyodor Şubin liderliğindeki Sibirya Kazakları'na bağlı bir birlik tarafından bir okrug olarak kurulmuştur 1832'de yerleşim kasaba statüsüne sahip oldu ve Akmolinsk adını aldı. Kasabanın oldukça avantajlı konumu, 1863'te, Rus İmparatorluğu'nun Coğrafi ve İstatistiki Sözlüğü'nden bir özet olarak belirtilmiştir. Bu coğrafi merkezin doğuda Kargalı'ya, güneydeki Aktav kalesine ve batıda Atbasar'dan Kökşetav'a bağlanan yol ve hatların nasıl olduğunu açıklamaktadır. 1838'de, Kenesarı Han'ın yönettiği büyük ulusal kurtuluş hareketi sırasında Akmolinsk Kalesi yakıldı. Hareketinin bastırılmasından sonra kale yeniden inşa edildi. 16 Temmuz 1863'te Akmolinsk

resmi olarak bir uyezd kasabası ilan edildi.

1917-1919 yılları arasında Rus İç Savaşı sırasında Akmolinsk Bolşevikler ve muhalifleri arasında bir çatışma merkeziydi.II. Dünya Savaşı sırasında Akmolinsk, Rusya SFSC, Ukrayna SSC ve Beyaz Rusya SSC'den tahliye edilmiş tesislerden mühendislik araç ve gereçlerinin Kazak SSC'ye taşınması için bir yol görevi gördü.

1950'lerde Kazak SSC'nin kuzey oblastları, bölgeyi Sovyetler Birliği'nin ikinci tahıl üreticisi haline getirmek amacıyla Nikita Kruşçev tarafından yönetilen Bakır Topraklar Projesi'nin bir bölgesi haline geldi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından şehir asıl adının değiştirilmiş bir hali olan Akmola olarak değiştirildi. 6 Temmuz 1994 tarihinde Kazakistan Yüksek Konseyi ülkenin başkentini Almatı'dan Astana'ya taşıma kararı aldı. Kazakistan'ın başkenti 10 Aralık 1997'de Akmola'ya taşındıktan sonra şehir 6 Mayıs 1998 tarihinde Astana adını aldı. 10 Haziran 1998'de Astana uluslararası alanda bir başkent olarak tanıtıldı.16 Temmuz 1999'da Astana, UNESCO tarafından "Barış Şehri" unvanı aldı.

Astana, Kazakistan'ın ortasında İsim Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Şehrin yüzölçümü 722.0 km²'lik bir alanı kapsamaktadır. Astana'nın deniz seviyesinden 347 m yükseklikte bulunmaktadır. Astana, İsim Nehri'nden dolayı Kazakistan'ın kuzeyi ile son derece ince yerleşmiş başkent arasındaki geçiş bölgesinde geniş bir bozkır manzarasında yer almaktadır.

* (Kaynak: Wikipedia)

ALMATI TURU

Kazakistan'ın güneydoğusunda yer alan Almatı, 1854 senesinde Rusların doğuda sınır kalesi olarak kurduğu bir şehir olmasına karşın, bugün iki milyondan fazla nüfusu ile Orta Asya'nın en gelişmiş ve kozmopolitan şehridir. Alışveriş merkezleri, lüks restoranları ile misafirlerine zengin bir yaşam sunmaktadır. Trans İli Ala dağları ile çevrili şehir, etrafını saran ağaçların doğal güzelliği ile tarihin muhteşem atmosferini bir arada, Kahramanları Parkı, Bağımsızlık Meydanı gezip görüyoruz.

BÜYÜK ALMATI GÖLÜ TURU

Kazakistan'ın sembollerinden birisi olan Kazak Halkı için özel bir öneme sahip Büyük Almatı Gölü'nü ziyaret ediyoruz. Burası Alatau bir başka deyişle Tanrı Dağları'nın eteklerinde bulunan deniz seviyesinden 2500 metre yükseklikte dağlar arasında kalmış olan, eşsiz turkuaz rengi ile her mevsim apayrı güzel yansımaları sunan bir atmosfere sahiptir. Büyüsüne kapılmamanın mümkün olmadığı, suyunun içme suyu olarak ta kullanılması sebebi ile girilmesinin yasak olduğu ve bu sebeple sadece bir turist destinasyonu değil, aynı zamanda yaşam kaynağı olduğu için halk tarafından mukaddes olarak görülen Almatı Gölünde tam günlük bir seyre çıkıyor ve kendimizi doğanın kollarına bırakıyoruz. Almatı da bulunan bir kartal çiftliğine giriyor ve kartal avcılarının muhteşem şovlarına tanıklık ediyoruz. Şehri kuşbakışı izleyebileceğimiz Köktepe'ye teleferik ile giderek Almatı'nın muhteşem manzaranın tadını çıkartıyoruz.

ALTIN ELBİSELİ ADAM*

1970 yılında, Kazakistan'da Alma-Ata'nın 50 km. kuzeyinde bulunan Esik kasabasında, garaj yapmak ve yol açmak için alçak bir tepenin düzeltilmesine karar verildi ve kazı başladı. O tarihe kadar o alçak tepenin bir höyük olduğunu kimse bilmiyordu. Çevrede eski kalıntılar da yoktu.

Kazı yapılırken kullanılan araç büyük bir kayaya çarptı, işçiler, kayayı parçalamak için üzerini örten toprakları kürekle açtılar ve bunun işlenmiş bir kaya olduğunu gördüler.

Durum, ilgili resmî makamlara bildirildi ve inceleme yapan arkeologlar tarihi bir eserle karşılaştıklarını gördüler. O tepe bir höyükte, büyük bir mezarın üzerine yığılan kum tümsek idi.

Höyüğü açan arkeologlar muhteşem bir mezarla karşılaştılar. Bu, bir lâhid değil, Mısır piramidlerindeki firavun odasını andıran, her tarafı kapalı, süslü kayalarla yapılmış bir oda idi. Bu odayı itina ile açtılar ve asıl şaşkınlık o zaman oldu. Çünkü, bu ölü odasının içi pırıl pırıl altın eşya ile doluydu. Altın olmayan eşyalar da çoktu.

ALTIN ELBİSE

En göz alıcı ve harika nitelikteki eşya, altından yapılmış bir elbise idi. Çizmesinden başlığına, kemerinden kılıçlarına kadar her şeyi saf altın olan bir elbise.

Altın elbisenin başlığı ok ve tuğlarla süslü. Alın hizasında koç, geyik ve at kabartmaları var. Bu kabartmalara, kama kılıfında ve öteki eşyalarda da rastlanıyor. Belindeki kemerin solunda bir kılıç, sağında ise bir kama asılı. Ceketin altındaki düz pantolonun paçaları çizmenin içine giriyor. Ceket, yüzlerce üçgen altının birleştirilmesinden meydana gelmiş, çorabın çizme ile diz kemiği arasında kalan kısmında yine üçgen parçalar, çizmede ise dörtgen parçalar var. Tarihçiler bu elbisenin bir tigrine (prense) ait olduğunu söylüyor, fakat tigrinin kimliğini henüz bilemiyorlar. Onun için yazılarda adı "Altın Elbiseli Adam" olarak geçiyor.

Kazakistan'da Alma-Ata'nın yakınındaki Esik höyüğünden çıkarılan ve M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış bir Türk tiginine ait altın elbise. Halen Alma-Ata müzesinde bulunan bu elbise ve diğer eşyalar, 25 asırlık geçmişten Türk tarihine ışık tutan belgelerdir. Saf altından yapılan böyle bir elbise dünyanın başka hiçbir yerinde yoktur.

SAKA TÜRKLERİNE AİT

Mezarda, 4.800 parça altından başka, tabakları, vazoları, kepeçeleri, ayna ve tarak kılıflarını, gümüş kaşıkları inceleyen tarihçiler, bunların, M.Ö. 5. yüzyıla ait yüksek bir medeniyetin ürünleri veya belgeleri olduğunu oybirliği ile kabul ediyorlar. Yine bu tarihçilerin kanaatlerine göre, bu yüksek medeniyetin kurucuları, Çin baskısı ile Altaylardan kalkıp bugünkü Kazakistan bölgesine gelerek yerleşen ve 'Sakalar' olarak anılan bir Türk kavmidir. Sakalar, M.Ö. 8. ve 4. yüzyıllar arasında, önce Tiyanşan'da, sonra da güneybatı Asya'da yaşayan Turanî kavimler topluluğuna verilen bir addır. Daha sonra bunlara İran kökenli Soğdlar da karışmıştır.

Sakalar, Fergana, Kaşgar, Aral Gölü, Hazar Denizi arasındaki alanda ve bugünkü Rusya'nın güneyinde kalan yerlerde hâkimiyet kurmuşlardı. Bunların inanışları, ölü gömme törenleri ve örfleri, Altaylılarınınkini aynı idi. Hunların ve Göktürklerin âdetlerine de uyuyordu.

Bir yandan İranlıların, öte yandan Çinlilerin sürekli baskılarına uğrayan Sakalar, M.Ö.4. yüzyılda devlet olarak ortadan kaldırıldılar. Bugün Yakut Türkleri kendilerine 'Saka' demektedirler.

EN DEĞERLİ EŞYA

Altın Elbiseli Adam'ın bir Türk tiginini olduğu anlaşılmaktadır. Mısır piramitlerinden sonra mezarından en çok altın çıkan, baştan başa, her şeyi ile saf altından elbisesi olan veya zamanımıza kalan yalnız odur. Fakat, Altın Elbiseli Adam'ın mezarında bulunan en değerli şey ne bu altınlardır, ne de diğer eşyalar. Bu mezarda bulunan en değerli tarihi belge, yarısı kırık bir kabın üzerindeki 26 harflik iki satır yazıdır. Bu yazı, tarih ilmine, özellikle Türk tarihi ve medeniyetine ışık tutan, yeni boyutlar kazandıran bir belgedir.

Bugüne kadar bilinen en eski Türk yazısı, Yenisey ve Orhun anıtlarındaki yazılardır ve bunlar zamanımızdan ondört asır geriye uzanıyordu. Oysa, Esik'teki mezarda bulunan bu yazı 25 asırlık bir belge idi.

Sovyet tarihçilerinin okuduğu 26 harflik yazının anlamı şudur:

"TİĞİN 23'ÜNDE ÖLDÜ. ESİK HALKININ BAŞI SAĞ OLSUN."

* <https://www.dilimiz.com/tarih/altinelbise.htm>

ALMATI'DAN ÇİMKENT'E GİDİYORUZ

Kazakistan'ın eski tarih ve kültür başkenti Almatı'dan Çimkent'e gidiyoruz. Çimkent, Kazakistan'daki çok nüfuslu bölgelerden olup, Güney Kazakistan Eyaleti'nin merkezidir. Almatı ve Astana'dan sonra en büyük 3. kenttir ve ülkenin önemli metropollerindendir

Kazakistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Çimkent'teki tarihi yapıların bir kısmı 12.yy'dan kalmıştır. Şehrin, tarihi İpek yolu üzerinde olması sebebiyle küçük kervanların konaklaması amacıyla kurulduğu belirtilmektedir. Günümüzde gerek tren yolu gerekse karayolu da bu geçiş yolu özelliğini korumaktadır. Çimkent, Timur Han zamanında en önemli ticaret merkezlerinden biri sayılmaktaydı.

Çimkent, Siri Derya'nın kolu Aris'e dökülen Badam Nehri üzerinde Aladağ'ın güney batısındaki bir vadiye, denizden 512 m. yüksekliktedir. Türkistan-Sibirya Demiryolu üzerinde bulunan şehir, 121 km'lik hattı Taşkent ile birleştirir.

Kimler tarafından ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen şehrin adı, Nizâmüddin Şâmî'nin Zafernâme'sinde "Çikend" şeklinde geçer ve Sayram ya-

kınlarında küçük bir köy olduğu belirtilir. (s.57). 1700'lerde Hokand Hanlığı'nın kurulması ile beraber gelişmeye başlayan Çimkent, zamanla kültür şehri olma özelliği kazanarak, XIX. yüzyılın ilk yarısında medreseler ve kütüphaneler şehri haline gelmiş ve Türkistan'ın önemli merkezlerinden biri olmuştur.

Şehrin stratejik ve askerî önemi dolayısıyla, Ruslar 1864'te buraya karşı hücum geçtilerse de bir hafta süren mücadele sonrasında geri püskürtüldüler. Ancak bu süreçte hanlık içindeki kabilelerin özellikle Kıpçak ve Kırgızların güç ve iktidar mücadeleleri genel anlamda Hanlığı olumsuz etkilemiş, bu durum hanlığın diğer şehirleri gibi Çimkent'in de zayıf düşmesine neden olmuş ve 22 Eylül 1894 de Çimkent işgal edilmiştir.

Ilıman bir iklime sahip olması ve sularının mükemmelliğiyle diğer Orta Asya şehirlerinden ayrılan ve bu özelliği ile yaz ayları birçok Taşkentli ailenin geldiği bir sayfiye şehridir Çimkent.

1897'de 12.500 kişinin yaşadığı Şehir, XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren "endüstri şehri" olarak hızla gelişmiştir.

1926'da 21.000 olan nüfusu, pamuk ve santonin imalathanesinin kurulmasıyla, 1939'da 72.000'e, 1956'da ise 130.000'e ulaşmıştır.

Santonin (ilâç) imalatında kullanılan ve nadir bulunan "artemisia cinac" bitkisinin yetiştiği bölge olarak da ün kazanmıştır.

Aladağ'dan çıkarılan çinko ve kurşun filizlerini işleyen fabrikaları, verimli vadilerde yetişen kaliteli pamuk dolayısıyla önem kazanan tekstil fabrikaları, pamuk, tütün ve santonin imalâthaneleri, meyve, konserve ve kundura fabrikaları vb. ile 1979'da tesis edilen petrol rafinerisi sayesinde sürekli gelişen şehir bugün Kazakistan'ın üçüncü büyük şehri, Çimkent vilâyetinin de merkezi olan Çimkent'in nüfusu 1985 yılı sayımlarına göre 396.000'dir. Oldukça karışık yapısı olan şehir nüfusunun çoğunluğunu Ruslar teşkil etmekte olup, Kazaklar ve daha az sayıdaki Özbekler şehrin Müslüman sakinlerini oluşturuyor.

ÇİMKENT'DE GEZİLECEK YERLER

Saryagash : Çimkent şehrinin merkezine 130 km uzaklıkta bulunan Saryagash Termal Kaynakları, 1949 yılında petrol arama çalışmaları sırasında bulunmuştur. 1100 m derinliğe kadar sondaj kuyuları açılırken bulunan sıcak maden suyu termal kaynakları ile Saryagash tatil alanı, rehabilitasyon ve dinlenme olanakları sağlamaktadır.

Abaya Parkı: Son derece güzel ve geniş bir park olan Abaya Parkı'nda ülke tarihinin önemli isimlerinin hey-

kellerini de görebilirsiniz.

Politik Baskı Müzesi: Merkezde yer alan bu küçük müzede ülkenin politik tarihi ile ilgili çarpıcı eserleri görebilirsiniz. Müzede İngilizce açıklama fazla bulunmuyor. Bu nedenle yerel rehberlerden biriyle gezmekte yarar var.

Hayvanat Bahçesi: Çimkent Hayvanat Bahçesi, çok sayıda hayvan türüyle özellikle çocuklu ailelerin ilgisini çeken yerlerden biri.

ÇİMKENT'TEN SAYRAM'A

Çimkent Kazakistan'ın güney doğusunda yer alır. Siri Derya havzasında ve su Sayram su nehri kenarında bulunan Çimkent Kazakistan'ın en eski tarihi şehridir. Aynı zamanda Hoca Ahmet Yesevi'nin de dünyaya geldiği yer olan Sayram kentine de ev sahipliği yapar.

Arapça adı İsbicab olan İpekyolu'nun önemli merkezlerinden birisi olan ve adını bugün "*Karadağ*" denen 4000 m yüksekliğindeki "*Sayram Say*" dağlarından alan Sayram, İslam medeniyeti ile 8.yy da tanışmıştır. Kazakistan'da ilk camii burada yapılmıştır.

1999 yılında kuruluşunun 3000. yılını kutlayan Sayram, Kaşgarlı Mahmud'un, Divân-ı Lügati't-Türk sözlüğünde "... *Sayram, topuktan yukarı çıkmayan sığ su*" olarak tanımlanmıştır. Sayram'a, Kary Sailam denildiğini belirten Farslı tarihçi Reşideddin Fazlullah ise, Sayram'ın "kırk kapılı büyük bir şehir" olduğunu yazmıştır.

Sayram Arap-İslam fethinden önceki yüzyıllarda da önemli bir ticaret bir yeri idi. İslam Sayram'a ve onun yakınındaki şehirlere, güneydeki ülkelerden Arap ve Arapça-konuşan Müslüman-askerler tarafından getirilmiştir. Sayram kenti, İs-

lami ülke ile çok tanrılı Türkler arasında bir sınır kenti görevi yapmıştır. Sayram ahalisi İslâm dinini benimsedikten sonra İshak Baba'nın yaptırdığı ilk camide cuma namazından sonra kente İsbicâb adı verilmiştir. Günümüze kadar ulaşan Nasabname adındaki bir el yazmasında, İshak Baba komutasındaki Müslüman askerlerin Sayram'a nasıl geldiğini anlatır.

Samanî hanedanlığı 840 yılında Sayram şehrini ele geçirdiler. Sayram ayrıca İslami Samanîler ile Turfan, Kaşgar, ve Koçu'daki Türk Kağanlığı arasında önemli ilişki kurmuştur. Farab ve Sayram üzerinden doğuya doğru ana güzergâha, yedek güney güzergâhı hasım taraflar tarafından kontrol edilmektedir. Karahanlılar Sayram'ı Samanî hanedanı II. Nuh'un saltanatı sırasında 980 yılında ele geçirdiler.

İbrahim Ata türbesi

Sayram Say Dağları

Kaşgarlı Mahmud, Divân-ı Lügati't-Türk'te; Sayram, topuktan yukarı çıkmayan su, sığ ve say "kara taşlık yer." olarak tanımlamıştır. Türkler eskiden küçük taşlı kayalık nehir yataklarına, dağ derelerine say adını kullanırlardı ki çoğunlukla bugünkü coğrafi adlar dizini ile kuru nehir yatağı, çakıl, sığ yer anlamındadır

İbrahim Ata Türbesi

Karaşas Ana Türbesi

Bugün biraz bakımsız olsa da, karlı dağların eteğinde yanı başında akan Sayram Su ve Aksu nehirleri ile adeta bir tabloyu andıran, muhteşem tarihiyle İpekyolu ve Türk İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan tarihi Sayram şehri ile ilgili Kaşgarlı Mahmut da önemli bilgiler veriyor. Hoca Ahmet Yesevi'nin annesi "Karaşas Ana" ile babası "İbrahim Ata"nın türbelerini ziyaret ederek Fatiha okuduktan sonra Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesinin bulunduğu Tür-

kistan bölgesindeki Yesi'ye doğru yola çıkıyoruz. Çimkent ile Türkistan-Yesi arasında 180 kilometre yol gidiyoruz.

Yolumuzun üzerinde Birleşik Arap Emirlikleri tarafından Orta Asya çadır mimarisi ile Çimkent'e yapılan Cami'yi geziyoruz. 1.5 milyar dolar harcanarak yapıldığı söylenen cami farklı mimarisi ile göz ve gönül ziyafeti sunuyor bizlere Cami ile ilgili yetkililerden bilgi alıyoruz..

Türkistan coğrafyasına özgü Çadır mimarisi ile yapılan caminin belgesel görüntülerini çekip etrafımızdaki Kazaklar ile sohbet ediyoruz.

TÜRKİSTAN (YESİ)

İslamiyet'i Türkler arasında ilk yayan, Divan-ı Hikmet eserini yazan ilim adamı Hoca Ahmet Yesevi'nin yaşadığı, Türklerin Anadolu'ya yayılmasındaki önemli merkezlerinden ve tarihin önemli şehirlerinden Türkistan'ın eski ismi Yesi'dir.

Kazakistan'ın Türkistan şehrindeyiz. Türkistan bölge Valisini ziyaret ediyoruz. 2017 Türk Dünyası Kültür Başkenti olan Yesi'ye Kazak devleti büyük önem veriyor. Yapılan büyük yatırımlarla Türkistan eski günlerine yeniden kavuşturuluyor.

Tarihi İpek yolunun en eski pazarlarından birinin halen yaşatıldığı bu şehirdeki binaların hiçbirinin boyu Hoca Ahmet Yesevi'nin Türbesi'nden yüksek değil. O yüzden binalar en fazla iki katlı yapılmış. Bölge insanının Hoca Ahmet Yesevi'ye gösterdikleri saygı ve hürmet takdire şayan.

“Nisan 2017 tarihinde Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi vesilesiyle modern İpek Yolu ve atalar diyarı Türkistan'ı keşfe yönelik yaptığımız turda, Kazakistan'ın eski başkentlerinden ve İpek yolunun önemli merkezlerinden olan Almatı'da belgesel çekimleri yapmıştık. “Elmanın atası” anlamına gelen Almatı, 2500 yıl önce İskit Türkleri tarafından yapılan Altın adam heykeli ile adını dünyaya duyuran önemli bir şehir. Tanrı dağlarının eteğinde önemli bir merkez olan

Almatı'dan, tarihi İpek yolu güzergâhını takip ederek trenle Türkistan-Yesi'ye doğru yola çıkmıştık. 700 km'lik yolu 13 saatte alarak sabah güneş doğarken, yüzlerce yıl önce binlerce talebesini Horasan'a, Anadolu'ya, Kafkaslar ve Balkanlara göndererek Türkistan medeniyetini dünyaya yayılmasına vesile olan Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesinin de bulunduğu Kazakistan'ın Türkistan şehrine gelmiştik. 1800'lü yıllarda yapılan tarihi Türkistan tren istasyonunda bizleri nur yüzlü Kazak Türkmen kardeşlerimiz karşılamıştı.”

“YESEVÎ ÖĞRETİSİ”NİN PİRİ HOCA AHMET YESEVÎ

Türkistan şehrinde ilk durağımız Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesi oldu. Kazakistan'ın güneyindeki Türkistan kentinde 1389 ile 1405 yılları arasında Timur Han tarafından yaptırılan ve 2002 yılında UNESCO tarafından dünya tarih eseri olarak kabul gören Ahmet Yesevi'nin türbesi, son dönemlerde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu TİKA marifetiyle yeniden tamir edilmiştir.

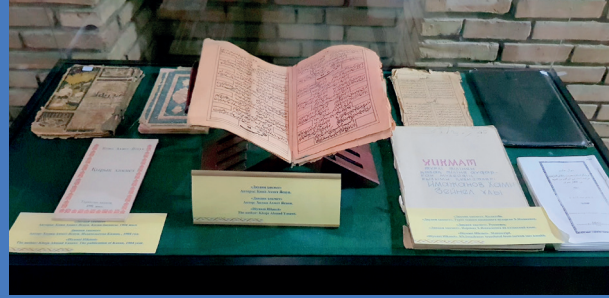

Bugün Türkistan coğrafyasında Türkistan'ın manevi büyüğü anlamında “Hazret-i Türkistan” da denen din alimi, şair ve tarikat kurucusu Hoca Ahmet Yesevi, (1093 - 1156) bundan asırlar önce bugün Çimkent olarak anılan tarihi Sayram kentinde dünyaya gelmiştir.

Babası çocuk yaşlarda ölünce annesi onu okutup, yetiştirmesi için Yesi'deki, Arslan Baba'ya teslim etti. Daha sonra ünlü tasavvuf alimi Yusuf Hemedani'den ilim ve irfan alan Ahmet Yesevi yetişti.

ği binlerce öğrenciyi Anadolu, Balkanlar, Kafkaslar ve Horasan coğrafyasına göndererek, Türk-İslam Medeniyetinin gelişmesine vesile oldu.

Anadolu Selçuklu Devleti ve beylikler devrinde Anadolu'ya gelen ve “Abdalan-ı Rum” diye de adlandırılan Horasan Erenleri, Yesevî'nin hikmetlerini Anadolu'ya getirmişlerdir.

Türkistan Türklerinin İslam'ı kitleler halinde kabul etmeye başladığı 10. yüzyıl, Türk dünyası için tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren Türkler İslamiyet anlayışını benimsemişlerdir. Ahmed Yesevî, bir yandan İslâm şeriat hükümlerini, tasavvuf esaslarını, tarikât adâb ve erkânını öğretmeğe çalışırken, bir yandan da İslâmiyet'i Türklere sevdirmeyi, Ehl-i Beyt âkidesini yaymak ve yerleştirmeyi kendine gaye edinmiştir. Bu eğitmenlik vasıflarından ötürü hikmetleri, “lirizmden uzak ve sanat endişesi taşımadan söylenmiş şiirler” olarak kabul edilmektedir. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesine rağmen eserlerini Türkçe vermiştir.

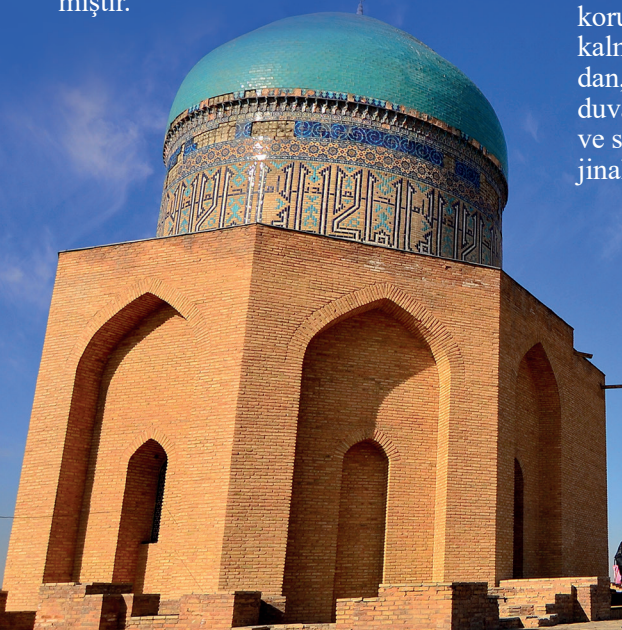
Her ne kadar Osmanlı topraklarında doğup yaşamasa da Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki önemli etkileri günümüze kadar ulaşan Ahmet Yesevi, eğitiminin ilk aşamasını tamamladıktan sonra Buhara'ya giderek dönemin önemli din bilginlerinden Şeyh Yusuf Hemedani'ye bağlanmıştır. Hemedani'den yoğun bir tasavvuf eğitimi alan Yesevi, Şeyhin dört halifesinden üçüncüsü olmuş ve ilk iki halifeden sonra şeyhinin yerine geçmiştir.

Yesevi, öğretisini hocası Arslan Baba'dan aldığı "*ehl-i beyt*" sevgisi ve tasavvuf anlayışı üzerine kurmuştur. Türk bir sufi tarafından kurulan bu ilk büyük "*Türk tarikatı*", önce Maverâünnehir, Taşkent ve çevresi ile Batı Türkistan'da etkili olmuştur. Daha sonra Horasan, İran ve Azerbaycan'da yaşayan Türkler arasında yayılan Yesevilik tarikatı, 13 yüz yıldan başlayarak Anadolu'ya ve Balkanlara ulaşmıştır.

Öğretisini "*Dört Kapı*" olarak bilinen "*Şeriat*", "*Tarikat*", "*Marifet*" ve "*Hakikat*" ilkeleri üzerine kuran Ahmet Yesevi'nin öğretisindeki "*Dört Kapı*", İslamiyet öncesi Türk inançlarından kaynaklanmıştır. Şamanlıkta Doğu, Batı, Kuzey ve Güney yönleri kutsal kabul edilen dört ögedir.

Hoca Ahmet Yesevi Müzesinde, türbesinde, yaşadığı evde ve tüm tarihi mekanlarda özel izinle belgesel çekimlerimizi yaparak tarihe not düştük. Yılda bir milyon turist ziyaret ettiği bölgenin, 2017 Türk dünyası kültür başkenti ilan edilmesi bölgeye olan ilgiyi arttırmış. Önceleri daha ziyade Kazaklar tarafından ziyaret edilen türbe son dönemde başta Türkler ve Almanlar olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden de ziyaretçi ağırlıyor.

Sovyetler döneminde defalarca yıkılmak istenen türbe, Kazaklar tarafından korunmuş ve günümüze kadar sapasağlam kalmayı başarmıştır. Hiç sütun kullanılmadan, sadece kerpiçe yapılan türbenin dış duvarları ve kubbelerindeki renkli seramik ve sırlı boyalı yazılar günümüze kadar orijinal haliyle gelmeyi başarmıştır.

Yaklaşık 40 m yükseklikteki iki katlı binada 22 inziva odası ve 35 oda bulunuyor. Özgün mimari özellikler taşıyan yapının mozaikleri Şiraz'dan, taşları İsfahan'dan getirilmiş.

Türbenin girişinde 14. Asırda Timur tarafından Azeri bir ustaya yaptırılan, iki ton ağırlığında ve yaklaşık 2 metre yüksekliğinde “Toy Kazan” ve Timur’un savaşlara çıkarken kullandığı “sancak” bulunuyor.

Ahmed Yesevi Türbesi’nin hemen önünde, Timur’un torunu ve Uluğ Bey’in kızı olan Rabia Sultan Begüm’ün Türbesi var. 15. yüzyıla tarihlenen sekizgen planlı yapı, yüksek karnak üzerinde sivri kubbeli ve Timurlu mimarisi özelliklerini taşıyor.

Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı’nın taahhüdü ile 1993 yılı başında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan ve 2000 yılı Ekim’inde restorasyon çalışmaları tamamlanan ve Türkiye Cumhuriyeti ile Kazakistan Devlet Başkanlarının katıldığı resmi bir törenle ziyarete açılan türbe, 2003 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesine eklenmiş.

Türbenin yanındaki yoldan yürüyerek küçük bir mescide ve Ahmet Yesevi’nin çilehanesine ulaşıyoruz. Kendini ilme, irfana, ahlâka kısacası Hakk’a ve halka adanmış Ahmet Yesevi, peygamberimizin sünnetini hayatı boyunca uygulamaya çalışmıştır. Ahmet Yesevî sünnete bağlılığını, Hz. Muhammed’in (s.a) vefat yaşı olan 63 yaşından sonraki ömrünü yer altında yaptırdığı bir hücrede geçirerek göstermek istemiş ve kalan ömrünü, güneşsiz, orada tamamlamıştır.

Ahmet Yesevi Türbesi’nden ayrılarak, Türkistan’a 70 km mesafede Hoca Ahmet Yesevi’nin Hocası olan Arslan Baba Türbesi’ni ziyaret etmek üzere yola çıkıyoruz. Yol kenarında kavun ve kabak satan Özbeklerle sohbet ediyoruz. Özbeklerin dili bize çok yakın. Konuşmalarını çok rahat anlayabiliyoruz.

TÜRKİSTAN YAKINLARINDA SAVRAM KENTİNDEYİZ

Oğuz Türklerinin dünyaya yayıldığı Maveraünnehir bölgesinde, Akordu devletinin başkenti, Cengizhan'ın yakıp yıktığı Savran kenti harabelerini ziyaret ediyoruz. “Türkistan-Yesi”deki Savran” kentini 250 km uzaklıktaki “Çimkent”deki Sayram” kenti ile karıştırmamak gerekiyor.

Türkistan’a çok yakın bir yerde bulunan, bir dönem Akordu devletine başkentlik yapan Savran kenti bizi oldukça etkiliyor. Bugün, “tarihi İpek Yolu” güzergâhı üzerinde bulunan bu kentin hemen yanından geçen “modern ipek oto yolunu” Çinliler yapmış. Çölün ortasında bir tabloyu andıran tarihi kent yeniden tamir ve restore ediliyor. Tarihi Savran kenti harabesinde Moğol imparatoru Cengiz Han’ın toplu olarak katlettiği insan kemiklerinin bulunduğu yerde Fatiha okuyup bu kentin ihtişamlı geçmişini düşünüyoruz.

Bazı kesimlerin kasıtlı olarak yıllarca Türk Hakanı olarak tanıtmaya çalıştığı Moğol Cengiz Hanın, Türk İslam medeniyeti coğrafyasına verdiği zarar ve yıkım bugün bile tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Avrupalılar ve haçlı alemi Türk olduğunu ileri sürdükleri Cengiz’in belgesellerini yaparak onu, Türk ve İslam medeniyetine yani kendi ırkına büyük zarar veren biriymiş gibi göstermeye çalıştılar ve gerçekleştirdikleri algı operasyonu ile onu dünyaya farklı tanıttılar. Türk İslam Medeniyeti coğrafyasını gezip gördüğümüzde Moğol olan Cengiz’in

vahşet ve soy kırımını daha iyi anlıyoruz. Bir zamanlar Oğuz Türklerin medeniyet kurduğu Türkistan yakınlarındaki Savran kentinde gördüklerimiz karşısında derin bir üzüntü duyuyor ve adı bir başka Moğol felaketiyle anılan tarihi Otrar Şehrine doğru yola çıkıyoruz.

OTRAR (FARAB)

İslam medeniyeti ile 1100 yıl önce şereflenen ünlü düşünür Farabi'nin dünyaya geldiği Otrar, bir zamanlar Harzemşahlar Devletine bağlı 2500 yıllık geçmişe sahip bir kent. Türk dünyasının kadim şehirlerinden olan Otrar, 1218 yılında Moğol ticaret kfilesinin, Harzemşah topraklarında bulunan Otrar'da saldırıya uğraması üzerine Cengiz Han tarafından yakılıp yıkılmıştır. Bu olay tarihte Otrar Faciası olarak bilinir.

Cüzcaniye göre kervanda altın, gümüş, Çin ipekleri, kunduz ve samur kürkleri ile yüklü 500 deve, hepsi Müslüman 450 kişi bulunuyordu. Kervan Otrar'da durdurulmuş, mallar yağmalanmış ve kervanda bulunanlar Kadir Han adıyla tanınan Harzem valisi İnalçık tarafından öldürülmüştür.

Bu olaylar üzerine Cengiz Han dört oğlu ile birlikte sefere çıkmıştır.

Harzemşah Muhammed Cengiz Han gelmeden önce askeri bir şura toplar ve ordusunu Siniderya ile Maverraünnehir'in müstahkem mevkillerine dağıtarak Mo-

ğol ordusunu karşılamaya karar verdiler. Böylece sayı üstünlüğüne rağmen kuvvetlerini dağıtması üzerine her noktada sayıca azaldılar.

"Cengiz Han Otrar'a geldiğinde Harzemşah'ın savaş planını öğrenerek şehirlerin arasına girecek şekilde ordusunu düzenleyerek, Harzem şehirlerinin birbirlerine yardım etmesini önledi. Ordusunu gruplara ayırdı. Buna göre oğulları Çağatay ve Ögedey, Otrar önlerinde kalarak şehri alacaklar. Çuçi ise Siniderya boylarına ilerleyerek Sıgnak ve Cend'i alacak, Cengiz Han küçük oğlu Tuluy ile birlikte Buhara'ya yürüyecekti. Böylece Harzemşah ordusunun birbirleriyle teması önlenecekti.

Çağatay ve Ögedey'in komutasındaki ordu Otrar'ı kuşattılar. Kuşatma uzun sürdü. Beş aylık bir muhasaradan sonra Hacıp Karaca teslim olmaya karar vererek, askerleriyle birlikte şehirden çıktılar. Çağatay ve Ögedey kendi sultanlarına ihanet etmesi yüzünden ona itimat etmeyerek öldürdüler. Otrar halkı da şehirden

kovuldu. Daha sonra şehir yağma edildi. Kaleyi savunan askerlerin hepsi idam edildi.

Cengiz Han ve ordusu 1220 şubatında Buhara önlerine geldi. 29 Buhara şehri surlarla tahkim edilmişti. Şehirde 20-30 bin kişilik bir Harzem birliği vardı. Şehir Moğollar tarafından kuşatıldı. Şehir İbnül Esir'e göre 10 Şubat 1220'de, Cüzcani'ye göre 16 Şubatta teslim oldu. Şehir halkı Sultanın ordusu için hazırlanan erzakı teslim, hendeği doldurmaya mecbur tutuldular. Zengin tüccarlara satılmış olan Otrar katliamındaki malları teslim zorladılar. Şehir tamamen boşaltıldıktan sonra yağma edildi. Emre uymayıp şehirde kalanlar öldürüldü.”⁽¹⁾

Tarihte Otrar faciası olarak bilinen bu olay ile “Harzemşahlar Devleti tarihe karışırken gelişmelerle birçok şehir tarih olmuş, asıl darbeyi İslâm medeniyeti almıştır. Cengiz'in başlattığı bu istilâ varisleri ile Asya'nın geneline daha sonra da Anadolu ve Avrupa'ya doğru yayılmıştır.”⁽²⁾

Tarihi Otrar şehrinin ihtişamını yansıtan, yıkılan cami ve saray kalıntılarını ve harabelerini gezerken Cengiz hanın Türk İslam medeniyetine verdiği zararı daha iyi anlıyoruz. İnsan kemikleriyle kaplı bu harabe şehirde yapılan kazılarda, Cengiz Han'ın tarihe “**Otrar Faciası**” olarak ge-

çen vahşeti kendini gösteriyor.

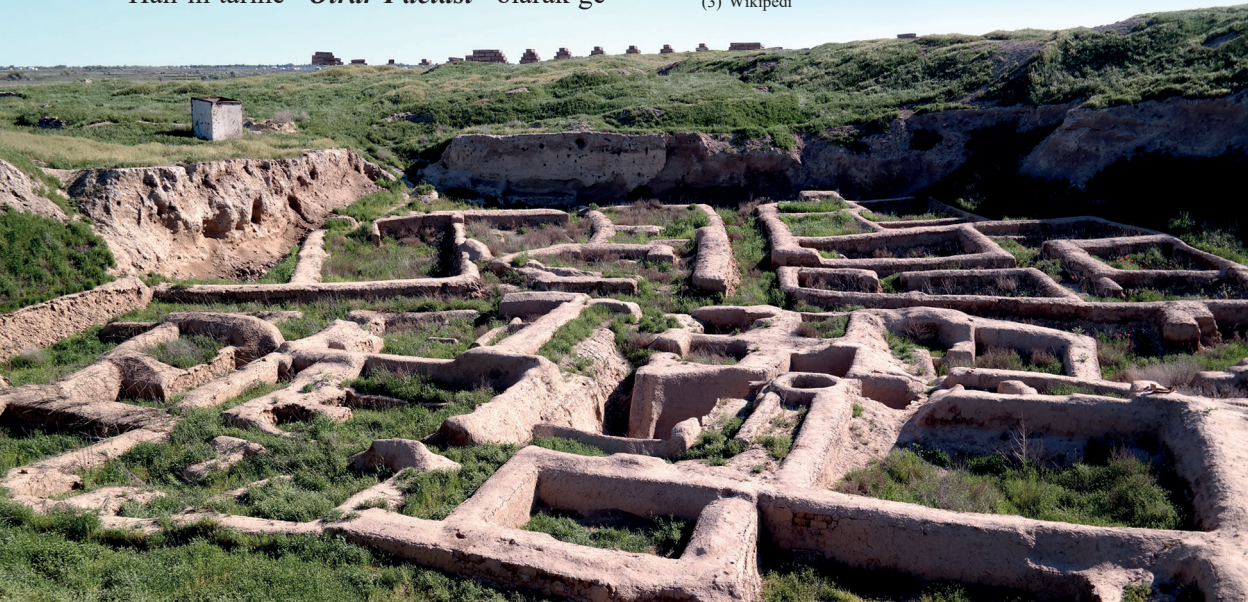
“Ayrıca, 1405'te Çin seferine çıkan Timur da Otrar'da ölmüştür. Otrar vahası, arkeolojik kalıntıları, Orta Çağ yerleşim yerleri ve sulama yapıları ile 200 km² bir alanı kapsar. Otrar'ın 400x300 m büyüklüğünde bir iç kalesi ve oldukça da geniş duvarları vardır.”⁽³⁾

Türkistan şehrine 80 km. mesafedeki Otrar harabelerinden sonra hemen yakınlarda bulunan Hoca Ahmet Yesevi'nin hocası Arslan Baba Türbesi'ne gidiyoruz.

(1) (Moğol Devleti / Yrd. Doç. Dr. Sebhattin Ağalıdağ)

(2) NÂSİR MUHAMMED DÖNEMİ MEMLÜK - ALTIN ORDA MÜNÂSEBETLERİ: STRATEJİK İTTİFAKLAR, Ahmet Sağlam, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt11/sayi61_pdf/2tarih_cografya_siyyaset_uluslara_rasiliskiler/saglam_ahmet.pdf

(3) Wikipedi

ARSLAN BABA'NIN TÜRBESİ'NDEYİZ

Yetiştirdiği talebeleri ile Türk İslam medeniyeti coğrafyasına büyük hizmet eden Hoca Ahmet Yesevî'nin de hocası olan Arslan Baba'nın Türbesi Türkistan'a 70 km. mesafede tarihi Otrar (Farab) kentine çok yakın bir yerde.

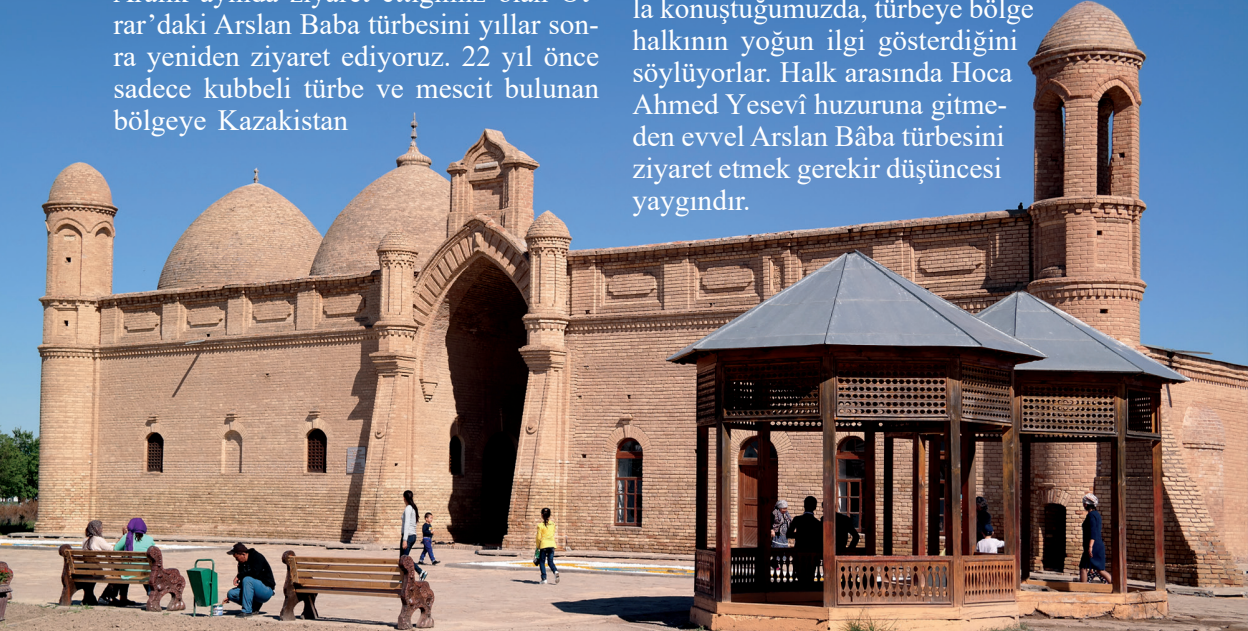
“Fuad Köprülü, Arslan Baba'nın Ahmed Yesevî'nin babası Şeyh İbrâhim'in kardeşi olabileceğini söyler. Ahmed Yesevî'nin baş halifesi Mansûr Ata'nın Arslan Baba'nın oğlu olduğu konusunda ise bütün kaynaklar birleşmektedir. Onun Yesevî'den başka bir de Sûfî Muhammed Dânişmend adlı birini yetiştirdiği kaydedilmektedir.

Arslan Baba'nın nerede gömülü olduğu kesin olarak belli değildir. Bazı kaynaklarda Otrar'da, bazılarında ise Ahmed Yesevî'nin Yesi'deki (Türkistan) türbesinde medfun olduğu söylenmektedir. Başka bir rivayete göre Kırgızistan'ın Oş şehrine yakın Bazar Kurgan bölgesindeki Arslan Baba Türbesi onundur.” (İslam Ansiklopedisi)

XII. yüzyılda yapılmış. XIX. yüzyılda yenilenmiş olan, daha evvel 1996 yılı Aralık ayında ziyaret ettiğimiz olan Otrar'daki Arslan Baba türbesini yıllar sonra yeniden ziyaret ediyoruz. 22 yıl önce sadece kubbeli türbe ve mescit bulunan bölgeye Kazakistan

Devlet Başkanı Nur Sultan Nazarbayev'in bir yakını tarafından büyük bir cami ve sosyal tesisler yapılmış. Türkiye de TİKA aracılığı ile bölgede çeşitli yatırımlar yapmış. Türbenin çevresi düzenlenip çiçek bahçesi haline getirilmiş. Arslan Baba türbesinde yaptığımız belgesel çekimi sırasında türbe görevlisi, Türbe sandukasının olduğu yeri bizim için açarak içeride de çekim yapmamıza izin veriyor. Türbeye ziyaret için gelen Kazaklarla konuştuğumuzda, türbeye bölge halkının yoğun ilgi gösterdiğini söylüyorlar. Halk arasında Hoca Ahmed Yesevî huzuruna gitmeden evvel Arslan Bâba türbesini ziyaret etmek gerekir düşüncesi yaygındır.

SİRİ DERYA (SEYHUN) NEHRİ'NDE BELGESEL ÇEKİYORUZ

Devr-i Alem TV olarak, atalar diyarımız Türkistan coğrafyası ile ilgili uzun süredir araştırma yapmakta ve belgesel çekmekteyiz.

Kazakistan'ın Türkistan kentinde, Hoca Ahmet Yesevi diyarında, Siri derya sahillerinde, Oğuz Türklerinin dünyaya yayıldığı Maveräünnehir bölgesinde, Akordu devletinin başkenti, Cengiz Han'ın yıkıp yaktığı Farab'nin dünyaya geldiği, Timur'un Çin seferine çıkarken vefat ettiği (Otrar) Farab'dan sonra, bölgeye çok yakın mesafeden geçen pek çok tarihi kazak köyünün bulunduğu ve bir zamanlar Oğuz Türklerinin yaşadığı bölgelerle ilgili araştırma yapmak ve Siriderya (Seyhun) nehrinin belgeselini çekmek üzere yola çıkıyoruz.

Dünyanın Orta Asya diye isimlendirdiği bizim de zaman zaman bu ismi kullandığımız Türkistan Coğrafyası, bizim ata yurdumuz, köklerimiz, kadim ülkelerimiz... Bu ülkelere vefa borcumuz var. Bu coğrafya ülkelerin tarih, kültür ve

turizm değerlerini gereken değeri vermemiz ve her vesile ile kamuoyu gündemine getirmemiz gerekiyor.

“Seyhun nam-ı diğer Siri Derya nehrinden Türk İslam tarihi akar.”

Irmaklar, dağlar, ovalar, medeniyet tarihinin yaşanıp yazıldığı yerlerdir. Kırgızistan ve Doğu Türkistan arasındaki Tanrı dağlarından doğan Narin derya ile Kara deryanın Özbekistan'da birleşmesinden sonra, Fergana Vadisinden geçerek, Tacikistan'a ulaşan sonra yeniden Özbekistan ve Kazakistan topraklarında, uzun bir yol alan, Talas savaşlarının yapıldığı Taraz bölgesinden geçip Sayram Say dağlarının suyunu toplayarak, Türkistan-Yesi, Otrar, Çimkent ve Sayram gibi kadim Türk topraklarından geçerek, Aral gölüne dökülen, Siri Derya (Seyhun) nehrinden sadece su değil aynı zamanda Türk islam tarihinin ihtişamlı geçmişinin de aktığını Türkiye kamuoyuna ve gençlerimize ne zaman öğreteceğiz.

SİRİ DERYA (SEYHUN) NEHRİ

Tanrı dağlarından kaynağını alan Narin Derya ile Kara Derya'nın birleşmesi sonucu meydana gelir. Bu iki kol arasında kalan kesime Türkçe'de "iki su arası" anlamına gelen Farsça Miyân-Rûdân adı verilmiştir. Nehrin, kökeni ve anlamı bilinmeyen adı Sir'in (Siri) ise Plinius'un kullandığı Silis ile aynı kelime olduğu kabul edilmektedir.

Siri derya'nın boyu olarak kabul edilen 2865 km'lik uzunluk, Narin derya ile Kara derya'nın Özbekistan'da birleştiği noktadan, Aral gölüne kadar olan mesafedir. Eskiden tamamen Sovyetler Birliği sınırları içerisinde kalırken günümüzde birkaç ülkeyi ilgilendiren bir nehir durumuna gelmiştir. Kaynakları Kırgızistan sınırları içinde bulunan nehir, önce Özbekistan, ardından Tacikistan ve daha sonra tekrar Özbekistan sınırları içinde akar; böylece aynı ülkeye iki defa girmek suretiyle dünya nehir coğrafyasının (potamoloji) ender örneklerinden birini meydana getirir. Özbekistan'ı terk ettikten sonra Kazakistan topraklarına geçen nehir büyük kısmı bu ülke sınırları içerisinde.

Suyun en büyük debisi ise Fergana havzasından çıkışında kaydedilmiştir (730 m³/saniye); Aral gölüne yaklaştığı kesimlerde ise su miktarı düşer (430 m³/saniye). Burada dünyanın başka bölgelerindeki nehirlerin aksine suyun gittikçe azalması dikkat çeker. Bunun başlıca etkenleri kar ve buzullarla beslenen bol sulu kollarının sadece yukarı kesiminde bulunması, çöl bölgelerini kat ederken şiddetli buharlaşmanın etkisiyle su kaybetmesi ve Sovyetler zamanında açılan pek çok kanal sebebiyle geniş pamuk ve pirinç tarım alanları için sularının aşırı miktarda kullanılmasıdır. Nehrin sularındaki aşırı kullanım son yıllarda Aral gölünün küçülmesine de sebep olmuştur.

Türk edebiyatının en önemli eserlerinden olan Dede Korkut hikâyelerinin Siri derya kıyılarında cereyan etmesi ve Ahmed Yesevî'nin kurduğu Yeseviye tarikatının ilk önce bu nehrin çevresinde gelişmesi, Siri derya havzasının kültür tarihi açısından önemini ortaya koyan başlıca örneklerdir.

SİRİ DERYA (SEYHUN) MEDENİYETİ

Siri derya boylarında yaptığımız belgesel çekimleri sırasında ziyaret ettiğimiz Türkistan'da bulunan Türk-Kazak Ahmet Yesevi Üniversitesi Rektörü ile yaptığımız sohbette "Siri derya medeniyeti ile ilgili kapsamlı bir araştırma yapılması, geniş çaplı Uluslararası bir Sempozyum düzenlenmesi ve Siriderya Medeniyeti Belgeseli çekilmesi gerektiği" konuları üzerinde durup bu konuda Türk-Kazak Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin öncülük yapması önerimize Rektör Bey sıcak bakması bizleri memnun etti. Ahmet Yesevi Üniversitesinde, Kurucu Genel Başkan Vekilliğini yaptığım Türk Dünyası Gazeteciler Federasyonu olarak Türk dünyası gazeteciler şurasını toplayıp Türk Dünyası belgesel film festivali gösterisi de gerçekleştirmeye vesile olmanın mutluluk ve huzuru içindeyiz. Kazakistan'da belgesel çekimlerimizi Siriderya (Seyhun) nehri boylarında sürdürürken ünlü şair ve yazarlarımızdan **"Türkistan Türkistan"** kitabının yazarı Yavuz Bülent Bakilerle Ahmet Yesevi diyarı gönül coğrafyamıza Türkistanla ilgili görüşlerini öğrenip Yavuz Bülent Bakilerin Bizim Türkümüz şiri ile Türkistan da belgesel çekimlerimize devam ediyoruz.

BİZİM TÜRKÜMÜZ

*Yine bir dağ gibi, bir dev gibi doğrulacağız
Yeni bir ruh doğacak toprağımızdan
Tanıyacak bizi dünya yeniden heyecanla
Burma bıyığımızdan, kalpağımızdan.*

*Balkanlarda büyük, öksüz kubbeler
Minareler, şadırvanlar, kervansaraylar
Bizi söyler, anlatır Mimar Sinan'dan beri
Üsküp'te, Estergon'da, bir atar damar gibi
Davullar, zurnalar ve serhat türküleri...*

*Yüzyıllardan beridir Altaylardan Tuna'ya
Bizim türkülerimizdir söylenen
Konuşan dil, bizim dilimizdir
Renk renk, nakış nakış uzayan toprak değildir
Kilimlerimizdir...*

*Bizim türkümüzde gurbet var artık.
Hasret var, yürek var, toprak var balam
Gönlümüzü sınırsız alan topraklar
Tiyan-Şan, Kadir-Gan Dağları'na dek uzar
Kim demiş vatanımız Edirne'den Kars'a kadar.*

SİRİDERYA KENARINDA KANDUZ KÖYÜNDEYİZ

Türkistan'dan kiraladığımız araç ve Türkçe bilen rehberimizle, sabah erken saatlerde yola çıkarak Siriderya kenarında bulunan tarihi Kanduz Köyü'ne geliyoruz. Bizlere, Türkistan TV'de spikerlik yapan Kanduz köyü muhtarının kızı rehberlik yapıyor. Amacımız hem Siri Derya Nehri'ni yakından görmek ve hem de tarihi bir Kazak köyünde belgesel çekmek. Köyde araştırmalarımızı yapıp belgesel çekerken köyün yaşlılarından da Kanduz sülalesi ve Kazgan Han hakkında bilgiler alıyoruz. Köy tipik bir Anadolu köyü gibi bizler için çok mükemmel bir kahvaltı sofrası hazırlanmış köy muhtarının evinde kahvaltı yapıyoruz. Ev sahibi ve köyün yaşlıları ile sohbet ediyor, köy camisinde

belgesel çekimlerimizi yapıp köyün yakınından geçen Siri derya (Seyhun) Nehri'nin aktığı tarihi şehir kalıntılarının bulunduğu yere gidiyoruz.

Adını Oğuz Türklerinin Kanduz boyundan alan Kanduz Köyü'nün tarihi oldukça eskiye dayanıyor. İçerisinden sıcak termal suyun çıktığı Siri derya'nın sulama kanallarının da geçtiği Kanduz Köyü'nde gezerken evleri, bağ ve bahçeleri ile burada kendimizi bir Anadolu köyünde gibi hissediyoruz. Sıcak ve cana yakın köy halkıyla, camiye temizleyen kadınlarla ve cami imamı ile sohbet ediyoruz. Kandazlar ile ilgili araştırma yapan tarihçi yazar Gökhan Pekgüven'in Kandaz kitabından aldığımız bilgileri aktarıyoruz sizlere.

KANDUZ VE KAZGAN HAN

Kazgan Han, Çağatay Hanlığının valilerinden biridir. Tarihteki önemi, Timur'u himayesine almasıdır. Kazgan Han Kandaz ailesinin bir üyesidir.

1350 yıllarında Türkistan ve Sogd diyarında hüküm süren Kazgan Han, Timur'un başarılarından etkilenerek onu yanına almış ve ordularının başına geçirmiştir. Timur, Kazgan Han'ın ordusunda yüzbaşıyken yaralanmış ve topal kalmıştır. Hasımları toplallığından dolayı onu Aksak Timur lakabı ile anmışlardır. Kazgan Han ordusunda gösterdiği başarılarından dolayı kızı Olcay Türkan'ı Timur'la evlendirmiştir. Daha sonra düşmanları Kazgan Han'ı pusuya düşürerek öldürmüşlerdir. Timur da Hakan Kazgan'ı öldürtenlere savaş açarak hepsini ortadan kaldırmıştır.

Kandazlar bu vefa örneğini unutmamışlar ve yıllar sürecektir olan Timur'un savaşlarında önemli görevler almış, ata binme ve okçuluk yeteneği ile Timur ordularının önemli bir kolu olmuşlardır.

Kandaz ailesi geniş bir ailedir ve neredeyse tüm coğrafyada görünmektedir. Biz bunun sebebini, Timur'un seferlerine bağlıyoruz. Timur, tüm Asya'yı almaya

çalışırken, yanlarında olan Kandazlar, gittikleri bölgelerde kalarak yayılmayı gerçekleştirmişlerdir.

Her ne kadar tüm dünya üzerinde yoğun bir Kandaz dağılımı olsa da Horasan Kandazlar'ın ikinci ana yurdu olmuştur. Anadolu Kandazlarının tamamı buradan gelmiştir.

Kandaz araştırmalarının tamamında, Anadolu topraklarına 15. yüzyılın başlarında girdiğimiz belirtilmektedir.

Ancak bizim araştırmalarımız Kandazların Anadolu'ya girişinin 3 ayrı şekilde olduğu yönündedir.

1040-Dandankan Savaşı ve devamında 1071-Malazgirt Savaşı ile birlikte Anadolu topraklarına giren Kandazlar, Malatya-Maraş ve Kastamonu-Sinop bölgesine yerleşmişlerdir.

Kastamonu ve Sinop bölgesine yerleşen Kandazlar zamanla diğer boylarla birleşerek sayısal olarak azalmıştır. Kastamonu civarında hala mevcudiyetini sağlayan aileler, Kandez/Kandezoğlu ve Ayan soyadları ile anılmaktadırlar. Kandaz Ağa da bu bölgede nam salmış bir komutandır.

Taraz Antik Kenti

Taraz Antik Kenti

KAZAKİSTAN'IN TARAZ KENTİNDEYİZ

Kazakistan'daki tarih ve kültür turumuz tarihi Talas savaşlarına sahne olan Almatı-Çimkent arasında Tanrı dağları eteğindeki Taraz'da devam ediyor. Taraz veya Tıraz, önceleri Talas, Jambıl veya Cambul olarak bilinir. Kazakistan'ın Jambıl Eyaletinin merkezi olan bir şehirdir. Güney Kazakistan'da, Kırgızistan sınırına yakın olup Talas Nehri (Taraz) üzerindedir.

Taraz şehrinde İpek yolu döneminde kullanılan tarihi şehir kalıntıları ve kervansarayı gezdik. Taraz müzesine hayran kaldık. Tarihi Talas savaşlarının yapıldığı Kırgızistan'ın Talas bölgesine yakın olan Taraz, Kazakistan devletinin bulunduğu

yer olarak da biliniyor. Taraz şehri sanki bir tabloyu andırıyor. Karlı Tanrı dağlarının muhteşem manzarasını seyrederken, Kadim ipek yolundan Modern ipek yoluna kültür medeniyet ve zaferler tarihimizi düşünüp heyecanlanıyoruz.

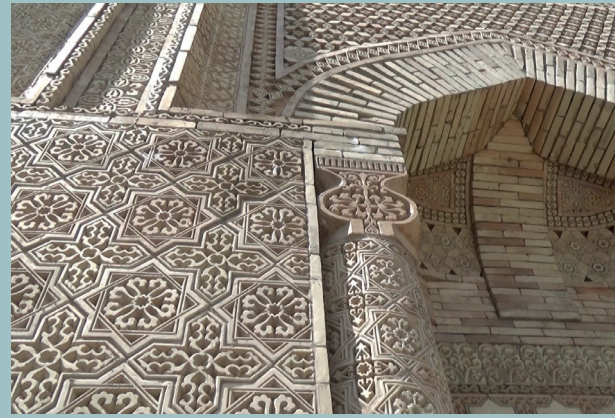
Ayşe Bibi Türbesi

Kazakistan'ın Talas Havzasında Ayşe Bibi Köyünde Babacı Hatun Türbesi bulunmaktadır. Yapı Kazakistan'ın güneyindeki Jambul bölgesinin Jambul şehrindeki Ayşe Bibi köyündedir. Türbe, Kazakistan'ın erken tarihli ender örneklerdendir. Türbenin kitabesi tahribat gördüğünden dolayı yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Günümüze kadar birçok araştırmacı tarafından bu türbe hakkında değişik yorumlar yapılmıştır. Türbe, kare planlı olarak inşa edilmiştir. Yapının plan, malzeme, cephe düzenlemesi ve inşa malzemesi tuğlanın kullanılması Erken Dönem Karahanlı Mimarisi özelliklerini göstermektedir. ⁽¹⁾

Efsaneye göre, eski bir hükümdar aşık olduğu genç kadın uğruna bu anıtı inşa ettirmiş. Genç kadın, bu evliliğe karşı olan ailesinden kaçarken bir yılan tarafından öldürülmüştür.

Ayşe Bibi Türbesi, tuğla malzemeyle inşa edilmiş ve cepheleri süslemeli terrakota plakalarla kaplanmıştır. Kare planlı yapının köşelerinde yukarı doğru incelen silindirik kuleler bulunmaktadır. ⁽²⁾

Karahanlılar döneminin kültürel ve

ekonomik açıdan en gelişmiş şehirlerinden biri olan Jambul'da bulunan Ayşe Bibi Türbesi, 11-12. yüzyıl Karahanlılar Dönemi yapılarının karakteristik terrakota bezemelerine sahip bir türbe olarak dikkati çeker. ⁽³⁾

(1) Gulbanu Koshenova, Kazakistan, Taraz'da Babacı Hatun Türbesi, BAHAR 2016 / SAYI 77 S.183)

(2) Rüşan BUBUR, Sanat Tarihi Dergisi Sayı/Number XIV/1 Nisan/ April 2005, S:29)

(3) (Rüşan BUBUR, Sanat Tarihi Dergisi Sayı/Number XIV/1 Nisan/ April 2005, S:36)

TALAS SAVAŞI

Türk-İslam Tarihi için büyük önem taşıyan, Türklerin İslamiyet'e geçişlerinde büyük etken olan Talas Savaşları'nın yapıldığı ve Manas destanını yazarı Manas Ana'nın memleketi Talas'a gitmek için Taraz'dan yola çıktık. Tarihi Talas Savaşlarını yapıldığı Talas'a geliyoruz. Türk tarihinin dönüm noktalarından olan ve tarihimize Talas Savaşları'nın yapıldığı yer olarak geçen Talas'ta belgesel çekimleri gerçekleştirdik.

Miladi 751 yılında Abbasi İslam Ordu'su ile Çinliler arasında, Talas yakınlarında Talas ırmağı kenarında savaş yaptılar. Türkler, ezeli düşmanı olan Çinlilere karşı, Abbasi İslam Ordu'su yanında savaşa katıldılar. 5 gün süren muharebe Çin ordusunun yenilgisi ile sonuçlanır. 100 bin kişilik Çin Ordu'sunun 50 bin askeri ölür, 20 bin asker esir düşer. Muharebe gerek Çin, gerekse Türk ve İslam tarihi açısından önemlidir. Türkler bu savaştan sonra İslamiyet'i kendi istekleri ile kabul eder ve Satuk Buğra Han önderliğinde İlk Türk İslam devleti olan Karahanlılar Devleti'ni kurarlar.

Talas savaşı sebep ve sonuçları itibari ile Türk-İslam tarihinde çok önemli yeri ve öneme sahiptir. Çinliler bu savaşı kazanmış olsalardı Anadolu ve Avrupa'yı işgal edeceklerdi.

Talas Savaşı'nın Önemi

Çin kaynaklarına göre, Çin ordusunda ki Karluklar ve Yağmalar muharebe sırasında taraf değiştirerek Arapların tarafına geçti ve Çin ordusuna arkadan saldırdı. Bu muharebe ile birlikte matbaa ilk defa Çin dışına çıkmıştır. İlk kez Çin dışında, Semerkant'ta kâğıt üretilmeye başlandı. Bunun yanı sıra barut, kâğıt ve pusulayı Araplar da öğrenmişlerdir. Bu önemli buluşlar Avrupa'ya ise Avrupa ülkelerinin İslam dünyasına karşı düzenlediği Haçlı Seferleri ile geçmiştir. Bu bakımdan da Talas Savaşı'nın dünya tarihi için çok önemli bir yeri vardır.

Talas Savaşları'nın yapıldığı Talas ovası ve ırmağı çevresinde ilk belgesel çeken ekip Devri Alem belgesel programı olarak kültür ve Zaferler tarihimize hizmet etmenin mutluluğu içindeyim. Talas Nehri kenarı ve Talas ovalarında şehitlerimiz için Fatiha okuyup dua ettik. Kırgızların Manas destanını yazan Manas Ana'yı da anarak Belgesel çekimlerimizi tamamladık.

Talas Savaşı'nın Sonuçları

Talas'ın Türk - İslam ve dünya tarihi açısından önemli sonuçları olmuştur. Türk-Müslüman mücadelesi sona ermiştir.

Orta Asya Çinlileşmekten kurtulmuş, bölge Çin kültürü yerine İslam kültürünün etkisine girmiştir. Hunlardan itibaren her fırsatta Türkistan'a nüfuz ederek Türkler üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan Çin, yıllarca süren karşılıklı mücadeleden sonra Batı Türkistan üzerindeki siyasi emellerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bunda Talas yenilgisinin yanı sıra muhtelif sebepler de etkili olmuşsa da, önemli olan husus, artık Batı Türkistan için Çin tehlikesinin ortadan kalkmasıdır. Çinliler, Talas yenilgisinden sonra 20.yüzyıla kadar, Tanrı Dağları'nın batısına geçemeyecektir.

Savaştan önce Batı Türkistan'da siyasi bakımdan sarsılmış olan Türkler yeniden toparlanır. Savaşın Çin aleyhine sonuçlanmasında yol oynayan Karluklar, Göktürk ve Turgış Devleti'nin yıkılması üzerine bölgenin en kuvvetli unsuru olarak Türk birliğini sağlamak amacıyla harekete geçtiler. Karluklar, hakimiyetlerini İli bölgesine, Balkaş'ın güneyine ve ışık-kul'un kuzeyine yaydılar; Göktürklerin eski hükümdarlık merkezleri, Karlukların eline geçti. Talas Zaferi'nden on beş yıl sonra, 766'da, Tanrı Dağları batısında ve Çu Irmağı boylarında müstakil bir Türk devleti kuruldu.

Pamir çevresi ve Tanrı Dağları'na kadar olan saha, Arap idaresi altına girdi,

halkı da Müslüman oldu. Arap-İslam hakimiyeti tam manasıyla bu savaştan sonra kurulabildi. Kamlık (Şamanlık) Buda ve Mani dinlerine mensup yerli ve göçebe Türklerle Müslümanlar arasında, serbest ticaret, dostluk ve iyi münasebetler başladı. Türkler, Müslümanlarla tanışıp, İslam dinini yakından tanıma imkanına kavuştu- lar.

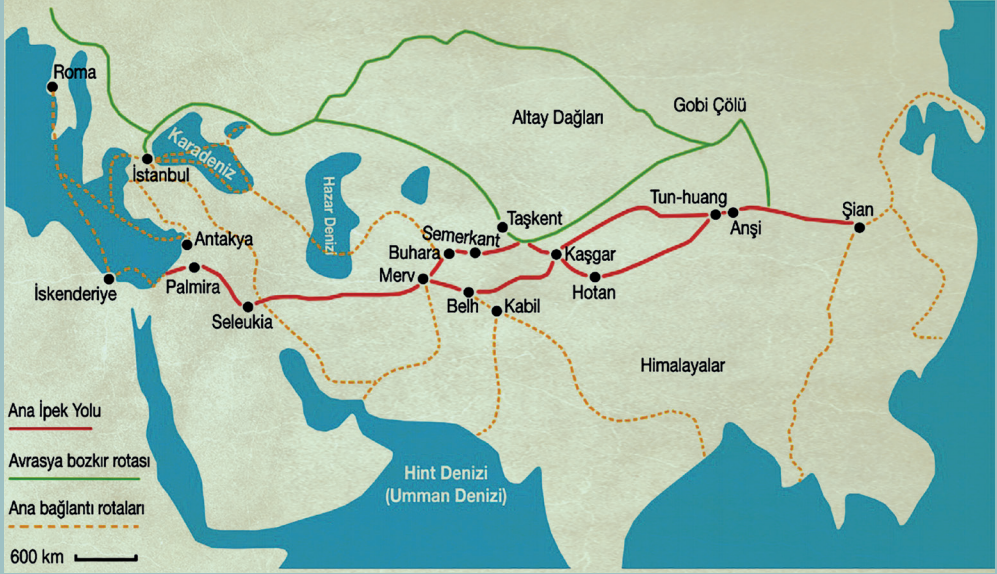
Sasani Devleti'nin yıkılmasından sonra birbirleriyle temasa geçen Türkler ile Araplar arasındaki ilişkiler, karşılıklı mücadeleler biçiminde sürmüş ve yarım asırdan fazla bir süre aynı şekilde devam etmişti. Bu sebeple İslam dini, Türkler arasında fazla yayılamamıştı. Türk-Arap münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Yarım asırdır devam eden kanlı mücadeleler, bu tarihten itibaren yerini sulha ve dostça münasebetlere bırakmıştır. Böylece İslam dini Türkler tarafından benimsenmeye başlamıştır. Talas Savaşı'nın en önemli neticesi, İslam dininin Türkler arasında yayılmasını sağlamış olmasıdır.

Öte yandan Talas Savaşı, dünya kültür tarihi bakımından da büyük gelişmelere zemin hazırladı. Bu savaş sonunda Semerkant'a sürülen binlerce Çin ve Uygur esiri, medeniyet tarihinin yeni bir bahsini açmaya vesile oldu. Çin'de keten ve kenevirden yapılan kağıt, bu savaş sırasında Müslümanlara esir düşen Çinliler vasıtasıyla Çin'in dışında ilk defa Semerkant'a imal edilmeye başlandı. daha sonraları kağıt imalatı, İslam Devleti'nin batı ucunu teşkil eden Sicilya ve İspanya yoluyla Avrupa'ya da ulaştı.

ÇİN'DEN ANADOLU'YA İPEKYOLU TARİHİ

İnsanlık tarihin en önemli yapı taşlarından biri olan İpek Yolu; geçmişte olduğu gibi günümüzde de iktisadi, siyasi ve sosyo kültürel alanda her zaman etkisini hissettirmiştir. Tarihsel süreçte bakıldığında İpek Yolu dünya ticaretinin en hareketli ve hacimli yolu olmuştur. Farklı kıtalarda yaşayan insanların ihtiyaçları olan bir çok değerli mallar, bu yol aracılığıyla taşınmıştır. Ayrıca bu yol üzerinde hakimiyetini tesis eden devletlere de rahat ve sosyal refahın yanı sıra devlet hazinesi güçlendirecek olan geliri de sağlamıştır. Ancak böylesine değerli bir yol elde tutmak beraberinde bir takım çekişmeleri ve savaşları beraberinde getirmiştir.

Çinliler, Türkler, Araplar, Bizans ve Sasanî gibi tarihte güçlü imparatorluk kuran devletler bu yola hakim olmak için siyasal ve diplomatik programlar yapmış hatta askeri mücadele içerisine girmekten çekinmemişlerdir.

Söz konusu bu durum zaman aralığı içerisinde Selçuklular, Harzemşahlar, Timur

Devleti, Anadolu Selçukluları, Safeviler ve Osmanlı içinde geçerli olmuş, kendilerini bu mücadeleden uzak tutamamışlardır. Özellikle Avrupalı devletlerin bu sürece dahil olmaları ister istemez İpek yolu üzerinde olumsuz neticeler doğurmuştur. Avrupa'nın gelir kaynakları Müslüman Türk devletlerine kaptırmak istemeyen, batılı devletler alternatif yollar aramaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan coğrafi keşifler dünya ticaret güzergahının kaymasına neden olmuştur. Söz konusu bu durum İpek Yolu güzergahının etkisini kısırsı da tarihte ki misyonunu ortadan kaldırmaya gücü yetmemiştir. XVIII. ve XIX. Yüzyılda dünya siyasetinde yaşanan dinamikler ve blokları yeniden bu yolun canlanmasına neden olmuştur. İpek Yolu üzerinde birçok kültürün ve medeniyetin yaşanması karşılıklı etkileşimlerin doğmasını, sentezlenmiş değerlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁽¹⁾

(1) GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İPEK YOLU'NUN ÖNEMİ VE BUNA İLİŞKİN YAPILMIŞ BİLİMSEL ÇALIŞMALAR, Arş.Gör. Erkan İŞKİTAŞ, Dr. Alev DURAN, S: 585

İPEK YOLU'NDA TİCARET

İpek, Batı için İpek Yolu üzerinde taşınan en sıra dışı, alışılmadık maddedir ve bu madde yola da adını vermiştir. Ancak, yol üzerinde başka mallar da taşınıp takas edildiğinden, bu kavram ticaret gerçekliğinden uzaktır. Çin'e doğru yol alan kervanlar altın, değerli taş ve cam da taşımışlardır. Ters istikamette de özellikle kürk, seramik, yeşim taşı, tunç, vernik ve demir taşınmıştır. Yol üzerinde malların çoğu değiştirilmiş ve asıl varış noktasına yetişmeden birden çok el değiştirmiştir. İpeğin yanı sıra baharat da Yeni Çağa kadar Güneydoğu Asya'dan taşınan önemli mallar arasında yer almıştır. Baharat sadece baharat ve tatlandırıcı olarak değil, aynı zamanda ilaç, anestezi, afrodisyak, parfüm olarak ve tılsımlı içecekler için de kullanılmıştır.

Buna rağmen ipek en değerli Çin ürünü olarak kalmıştır. İpek dokumacılığının gelişimi, Çin'de M.Ö. de 2. yy.a uzanmaktadır. İpek üreticilerinin eğitimi ile görünmeye başlayan ihracat için fazla miktarda üretim yapılması ilk olarak M.Ö. 3 yy.de **"kavgalı imparatorluklar döneminde"** gerçekleşmiştir. Avrupa'da en eski Çin ipeği M.Ö. 6 yy.ye dayanan Kelt Prensliği kazılarında bulunmuştur. O zamanlar ipek Batı'da oldukça nadir bulunan bir madde olup, Roma İmparatorluğu döneminde kürk ve cam gibi lüks eşyalar arasında sayılmıştır. Sadece zamanın en zenginleri bu pahalı maddeden kayda değer bir miktarda sahip olabilmıştır.

(1)

İPEK YOLU ÜZERİNDE DİNLERİN YAYILMASI

İpek Yolu üzerinde taşınan kalıcı şeylerden biri de dinler olmuştur. Örneğin 4. ve 5.yüzyıllarda Kuzey Vey Hanedanlığı döneminde Budizm, kuzey güzergâhı yoluyla Hindistan'dan Çin ve Japonya'ya gelmiştir. Bazı istisnalar haricinde, Hristiyanlığın Anadolu'da yayılmasının 3. yy. da Sasani İmparatorluğu döneminin başlaması ile mümkün olduğu kabul edilmektedir. Hristiyanlık, Orta ve Doğu Asya'da hiçbir zaman hâkim din olmamasına rağmen, İpek Yolu'nu kullanarak Çin sınırlarına kadar dayanmıştır. Moğollar döneminde Yunan teolog Nestorius'a dayanan Diofizit hesaba katılması gereken kültürel bir siflah olmuştur.

Hristiyanlığın yayılması diğer dinlerden baskın olan İslam'ın yayılmasına göre daha kısıtlı olmuştur. M.S. 632 yılında Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslamiyet, Arap yarımadası üzerinde hızla yayılmaya başlamış ve sonraki yüzyılda da eski Roma şehirleri olan Suriye, Mısır ve bütün Kuzey Afrika'da yerleşme sürecine girmiştir. Kısa süre içinde İpek Yolu'nun batı kısmı ve böylelikle Asya üzerinde gerçekleşen ticaret Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Pers İmparatorluğu'nun fethi ile genişleme doğuya doğru gerçekleşmeye devam etmiştir. İslamiyet, ilk olarak İpek Yolu üzerinde yer alan şehir merkezleri boyunca etkili olmuş ve daha sonra kırsal kesimlere kaymıştır. Orta Asya, Çin, Bengal ve daha sonra Endonezya'da da askeri veya politik bir girişim olmadan Müslüman yerleşim yerleri oluşmuştur. (2)

İpek yollu ile ilgili belgesel çekimlemimize Kazakistan'da da nokta koyarken Dursun Elmasın TÜRKİSTANA SELAM şiiri ile sizleri baş başa bırakıyoruz.

(1) (2) (wikipedia)

TÜRKİSTAN'A SELAM

*Dolanıp durmayın başımda benim
Tokat'tan Tebriz'e yürün turnalar.
Vuslat yangısında sızlar bedenim
Dağıstan'da sefa sürün turnalar*

*Yesi'de uğrayın Hoca Ahmet'e
Boşa katlanmadı onca zahmete
El açın divanda erin hikmete
Erenler bağına girin turnalar*

*Çimkenti'nde fırtınaya tutulup
Akmola'dan Aktöpe'ye atılıp,
Almatı'da toylarına katılıp
Davul çalın köse vurun turnalar*

*Aral kenarında gözyaşı dökün
Hazar'daki yakamoza gül ekin
Selenge'de yunup, taranın sekin
Türkistan'a selam verin turnalar*

*Kaşık sallan Oş'ta Kırgız aşına
Yenisey'de girin sevda yaşına
Dilekte bulunun Bengü taşına
Hakas güllerini derin turnalar*

*Çıkın da başına Tanrı Dağı'nın
Bindirin bahtına kalles yağının
Orhun kenarında vuslat çağının
Ahdine düğünler kurun turnalar*

*Aşkabat, Düşanbe aşın ileri
Özbek'i, Kırgız'ı bırakın beri
Ötüken yurduna erdikten geri
Kür Şad'ın seyrine durun turnalar*

*Fergana'da durup kalmayın fazla
Taşkent'ten Harezm'e hoplayın hızla
Semerkant'ta şükür ile niyazla
Vecde gelip, dünü sorun turnalar*

*Altaylar'dan aşın Tuva'ya varın
Sayan dağlarında açılısın yarın
Urumçi'yi esaretten kurtarın
Postları İrtiş'e serin turnalar*

*Elbette ki , benim ; bunun nedeni
Soysuza bıraktım nazlı Türkmen'i
Paramparça olan körpe bedeni
Kerkük diyarında görün turnalar.*

Dursun Elmas

KAZAKİSTAN - KORAM'DA RUS KATLIAMI

*“Girmedikçe tefrika bir millete düşman giremez
Kalpler beraber çarptıkça onu top sindiremez”*

TATAR KAZAN HANLIĞI'NIN YIKILMASI İLE BAŞLAYAN KORKUNÇ SON

1552'de Korkunç İvanın Tarar- Kazan hanlığını yıkması ile Ruslar Türkistan coğrafyasını hedef haine getirir. Türk boyları arasında birik ve beraberliğin sağlanamaması işin en acı tarafı olur bu durumu fırsat bilene Ruslar Türk boylarını bir birine kırdır. Bir zamanlar insanların huzur içinde yaşadığı kadim Türk boylarının medenîyetler kurup hüküm sürdüğü Ergenekon geçidine ve Pazırık kurganlarına ev sahipliği yapan Altay dağları, Türk tarahi nin tapu senedi olan Bengüyazıtlarının bulunduğu yenisey vadisi Tanrı dağları Ötüken ülkesi Orhon vadisi, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan coğrafyası için sonun başlangıcı olur. 1552'de başlayan korkunuç süreç de acı sona gelinir. IX. yüzyılın ikinci yarısında bütün Türkistan coğrafyası Çarlık Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmeye başlar. Bir zamanlar mutlu insanların yaşadığı Uluğ Türkistan coğrafyasında katliamlar yaşanır kan ve göz yaşı hakim olur.

Türkistan coğrafyasını işgal eden Çarlık Rusya 1867'de Türkistan Genel valiliğini kurar. 1876'da Hokand Hanlığı'na son verilip Buhara Emirliği ve Hıve Hanlığı müstemleke haline getirilir. Çar Rusyası Türkistan'ı alınca doğal kaynakları ve zengin toprakları eline geçirdi. Burayı ham madde merkezi yapar ve sanayi malları için pazara dönüştürmeye başlar. Sadece insanlar katl edilmez ve doğal denge bozulur çevre katliamları yaşanır Amuderya ve Sirderya nehirlerinin suları Pamuk yetiştirmek için çöllere verilir, Çarlık Rusya Türkistanı sömürmek için 1898'de 1748 kilometrelik demiryolu hattı yapar. Böylece Çarlık

Rusyası, Türkistan'ın doğal zenginliklerini ucuz ve kolay taşıma imkânına sahip oldu. Her ne kadar bu dönemde hanlıklar arasındaki çekişmelere son verildiyse de Rus idaresi altında halkın durumu kötüleşir cahil ve fakir bırakılıp sömürülen Türkistan halkı. Ruslar'a karşı birçok ayaklanma çıkartır. Çarlık Rusyası'nın sömürgeci baskısı 1893'te Taşkent'te başlar. Ruslar en korkunç katliamı Bu gün Kazakistan'ın Eski Başkenti Almatı yakınlarında Koram bölgesinde yapılan binlerce Kazak, Uygur, Kırgaz ve Özbek çarlık Rus askerleri tarafından vahşi şekilde kat edilir. Medreseler kapılır din alimleri öldürülür.

KAZAKİSTAN ALMATI YEDİSU BÖLGESİ

Yedisu bölgesi, Türkçe anlamı Yedi Nehirler, Orta Asya'da günümüzde Kazakistan'ın güney-doğu parçası olan bir bölgedir. İsmi, İli, Karatal, Bien, Aksu, Lepsi, Baskan ve Sarkand gibi yedi ana nehirlerden almıştır.

Siyasi olarak Yedisu bölgesi (Yedi Nehirler -Havzası) günümüzde büyük bir bölümü Kazakistan'da Almatı Eyaleti içinde, güney ve güneydoğusundaki kenar bölgeleri de Kırgızistan ile Çin işgali altındaki Sincan Uygur Özerk Bölgesindedir.

Bazı araştırmacılara göre Türk Dili'nin en eski ve değerli sözlüklerinden Divânu Lügati't-Türk'teki; Talas, Uluğ Talas, Kumi Talas, İkki Ököz, İnçkend ve Yafınc gibi Orta Çağ yerleşim yerleri Yedisu bölgesindedir. Balkaş Gölü'nün alçak güney kıyıları Kum Çöllerine bağlanır, Çöl bitki örtüsü ile kaplı batı Yedisu bölgesi yalnız kış otlakı olarak, suyu bol olan kuzeybatı İli bölgesi de sulanabilir tarla ve bahçe olarak yerel insanlar tarafından kullanılır. (Kaynak wikipedia)

KAZAKİSTAN ALMATI, KORAM - JEDİSU BÖLGESİNDE RUS KATLIAMI

“Atu”, ya da Jetisu bölgesindeki kırmızı terör ile ilgili gerçekler

Yazan: **İsmailjan İminov**

(Kazakistan-Alimiati'da yaşayan Uygur Türkü Yazarı)

Açıkçası, bir çokların 1918 yılının mayıs-haziran aylarında Kazakistan'ın Almatı vilayeti Jetisu bölgesinde meydana gelen o korkunç facia hakkında önceden de duymuş olabilirler. Fakat bu kanlı dramın hakkında gerçeği biz ancak Kazakistanın bağımsızlığını kazandıktan sonra öğrenebildik: arşivler açıldı, bu faciaya şahit olanların, onların torunlarının hatıraları yazıldı.

Benim erken çocukluk zamanında da kazak ve uygurların “Atu”(vurmak) olarak adlandırılan bu hadiseler hakkında duymuşum, elimde canı E. Muraev ve onun kızıl muhafız birimlerinin fotoğrafları bulunmakta. Ben dikkatlice Jetisu bölgesinde binlerce insanları katleden o canı Muraev ve askerlerin yüzüne bakmaya çalışıyorum. İlk bakışta, onlar sıradan insanlar gibi, birden Muraev'in fotoğrafinin altına farkında olmadan “kasap”, “yam-yam” kelimelerini

yazıverdim. Bu ise 48 Kızıl Ordu askerlerine aid toplu çekilmiş bir fotoğraf, ortasında onların canavar-komutanı. Fotoğraf mayıs 1918 de Verni (Almatı) şehrinde çekilmiş, askerlerin sağ tarafında bir top bulunmakta, birçok Kızıl Ordu askerleri kılıçlarını havaya kaldırmak suretiyle poz vermişler. Bu fotoğrafta bile o canileri insanları korkutmak istedikleri belli. Resimde, bir kadını görünce şaşırdım - rahibe kılığında bir kadındı, gözlerinin içine uzun baktım... Tabii ki, anlıyorum, bu Kızıl Ordu askerlerinin birçok kadın, çocuk, yaşlı ve erkeklerin öldürülmesinde yer aldıklarını. Ve kendime bu soruyu soruyorum: **“Nasıl bunlar masum insanları öldürebilirler, kadınların ırzlarına geçebilirler?!”**

Kendim bu soruya cevap bulmaya ve katliamların yapıldığı o korkunç zamanı ben anlamak istiyorum.

Muraev takımı yerel Kızıl Ordu muhafızları ile beraber 21 nisan 1918'de küçük Almatı köyü ele geçirdi ve yüze yakın Rus-Kazak'ı katletti. Muraev eşkiyaları sırasıyla Sofya, Nadejdinskiy İliyskiy köylerini ele geçirdiler ve orada da acımasızca kadın yaşlı insanları katlettiler. Kazakların yaşadıkları köyleri (aulları) rus-kazaklarının nisan ayındaki ayaklanmasını destekledileri gerekçesi ile onları da acımasızca katlettiler.

Böylelikle Jetisuda Kızıl ordu muhafızların başlattıkları acımasız terör dehşetine kapıldı ve bölgede iç savaş başladı.

Daha sonra Muraev Kızıl Ordu muhafızların yolu Kulca yolu üzerinden (şelek'ke gittiğimiz yol) uygur köyleri üzerinden devam ettiler. İlk uğradıkları yol üzerindeki yerleşim yeri Zhanashar (Janaşar) oldu. 1883 yılında kurulan Janaşar köyü Jetisu bölgesindeki en güzel bir yerd. Yaklaşık 660 aileye yaşadı. Janaşar uygur edabiyatının tanınal şairi Ömer Muhammedin doğduğu yerd.

Janaşar köyünü işgal eden Muraev eşkiyaları görünüşte halkı miting yapacağız diye halkı meydana topladılar. Toplanan halkı nehir kenarına sürdüler ve makineli tüfek ile halk üzerine ateş açtılar. İnsanlar birbirlerinin üzerlerine düşüyorlardı. Kızıl Ordu Muhafızları yaklaşık 860 masum insanı öldürdüler. Muraev eşkiyaları köye geri dönerek kalan kadın ve kızların ırzlarına geçtiler. Cansız insanların yakınında gece geçirdikten sonra, Taştıkari köyüne doğru gittiler. Bu yerleşim yerinde canavarlar bu köyün 750 ahalisini katlettiler. İnsanları kurşuna dizdiler, yaralı olanları kılıçla kestiler, kadınların ırzlarına geçtiler. Sonraki yerleşim yeri Taşkensaz köyü oldu, orada eşkiyalar tarafından bine yakın insanı katlettiler, aralarında çok sayıda yaşlı insanlar da vardı. Ünlü devrimci komünist Abdullah Rozıbakiyev'in köyü olan Kiikbay köyüne de eşkiyalar saldırdılar, orada bine yakın insanı katlettiler, kurtulan insanlar kendi evlerini terk ederek Kuldja'ya kaçtılar. Lavar

köyünde (Ali abi bizim durduğumuz yer) Muraev Kızıl Ordu Muhafızları yine halkı miting yapacağız diye civar köylerden insanları toplayarak yaklaşık üç bine yakın insanı katlettier. Onlar bu köyü büyük bir mezarlığa çevirdiler.

Koram köyü uzun yıllar boyunca Kazakistan'ın güneyindeki din eğitimi merkezlerinden biri olarak bilinirdi. O yıllarda, Koram köyünü ikinci Buhara derlerdi. Köyde 900 aile yaşamış ve nüfusu yedi binin üzerinde idi. Burada, birçok çömlekçilik, demircilik, marangoz gibi zanaat gelişmiş durumda idi. Orta Asya'nın tamamına ünlü medrese faaliyetine devam etmekte olup, orda okuyan her milletten talebeleri bulunmakta ve dini ilimlerin yanı sıra arabça farsça diller ve fen bilimleri de okutulmakta idi.

Medresede herkes tarafından bilinen ve hürmet edilen eğitimci, bilim adamı imam Savut Ahun ders verirdi, o bölgedeki sadece uygurların değil kazakların da hürmet ve saygı gösterdiği bilim adamlarından biri idi. Onun yakın arkadaşı Kazak, Tamır Cumahan, uygur köylerindeki katliamlardan haber aldıktan sonra eşkiyaların gelmesinden son anda imama Koram'ı terk etmesini söyler, ama imam böyle bir kötü zamanda kendi köylülerinin yanında kalmaya karar verir ve kalır. Muraev Kızıl Ordu Muhafızları çarşı yakınına tüm erkek ahaliyi toplayıp makineli tüfek ile ateş ederek katleder. Yine eşkiyalar kadınların ırzlarına geçerler, ve köydeki önüne gelen herkesi katlederler. İmamın torunu Patigül (Fatmagül)'ün anlattığı hatıra, Muraev eşkiyalarının zulümlerini görünce imam kendisini en son öldürmesini diler ve hemşehirlerini canavarlar katlederken imam Yasini şerif okumaya devam etmiş, çarşı yanındaki bütün erkeklerin öldürüldükten sonra imama işkence ederek öldürmüşler ve Kızıl Ordu Muhafızlar İmamın cansız bedenine alay ettikleri bilinmekte. ⁽¹⁾

KAZAKİSTAN'DA RUS İŞGALI

Bugünkü Kazakistan sınırları içinde kalan topraklar tarih boyunca çeşitli kabile ve kavimlerin geçit yerini teşkil eder. Bu coğrafi sahanın Kazak denilen bir Türk kavminin adıyla anılmaya başlanması Selçuklu hâkimiyeti sonrasındaki gelişmelerle yakından ilgilidir. XI. yüzyıldan itibaren Türkler'in önemli bir kısmının Selçuklular önderliğinde batıya doğru yayılmasından sonra Orta Asya'da kalanlar istiklallerini uzun süre devam ettirememişlerse de bunu takip eden ve yaklaşık bir buçuk asır süren Moğol hâkimiyeti devrinde kültürlerini ve varlıklarını koruyabilmişlerdi. Ardından Timur'un kurduğu devletin etrafında birleşmişler, ancak onun ölümü üzerine meydana gelen siyasî istikrarsızlık sebebiyle dağılmışlardı. Bunlardan bir kısmı Timur'un oğullarının yanında toplanırken bir kısmı da Fergana vadisiyle kuzeyinde başı boş bir hayat sürmeye başladı. Bu ikinci Türk grubu Ebülhayr (1428-1468) tarafından teşkilâtlandırılarak bir araya getirildi ve yeni bir Türk devleti kuruldu. Ancak bağımsız bir devletin kurulmasını kabul etmeyen Moğollar'ın bu yeni devlete karşı başlattıkları saldırılar önlenemeyince halkını koruyamayan hükümdarı hükümdar kabul etmediğini bildiren bir kısım halk ayrılıp kuzeye doğru çekildi.

Kazak adıyla anılmaya başlayan bu grup, Kazakistan ismi verilen İdil-Altaylar arasındaki bölgede hür olarak uzun zaman varlığını devam ettirdi. Daha önce burada yaşamış Türk, Sibir ve Moğol asıllı kavimlerin kalıntılarıyla zaman içinde karıştı. Böylece bugünkü Kazak halkı ortaya çıktı. Kazakistan'da yapılan kazılarda bu fikri destekleyici nitelikte daha önce yaşamış olan İskitler, Hunlar ve diğer Türk kavimlerine ait kültür kalıntıları elde edilmiştir.

Kazaklar'ın geniş bozkırlarda başlattığı yeni hayat çok geçmeden merkezî bir yönetim ihtiyacını ortaya çıkardı. Nitekim önceleri "ulu cüz, orta cüz" ve "küçük cüz" adları altında "cüz" veya "orda" denilen üç merkezli idare sistemini deneyen Kazaklar daha sonra tek otorite etrafında toplanmak zarureti hissettiler.

Bu arada bazı küçük Moğol kabilelerinin kendilerine katılmasıyla sayıları 1 milyonu aştı. Burunduk Han (1480-1511) önderliğinde ilk merkezî idare kurma teşebbüsleri başarılı olmadıysa da Kasım (Kâzım ?) Han zamanında (1503-1523) birliği sağladılar. Kasım Han'ın yerine geçen oğlu Tâhir Han döneminde (1523-1533) merkezî idare bozularak halk cüz veya ordaların etrafında toplandı. Böylece ülke ve halk yeniden üç gruba ayrıldı. Birlik ve beraberlik bozuldu... Guruplar kenti aralarında saaşlara yapmaya baylandı..

Tevekkel Han güneyde Buhara ile savaşırken yeğeni Oras Muhammed Han, Ruslar'a karşı Batı Sibirya'da yaptığı mücadeleyi kaybetti ve esir düştü. Ruslar, Oras Muhammed'in serbest bırakmasına karşılık Tevekkel Han'ı Sibirya müslümanlarının istiklâlini savunan Küçüm Han'a karşı savaşa zorladılar. Bu savaşta hem Tevekkel Han hem de Küçüm Han büyük zayıat verdi. Tevekkel Han'ın ardından Kazaklar'ın hükümdarı olan İşim Han ile (1598-1628) Tavke Han (1680-1718) zamanında Kazaklar büyük tehditlerle karşı karşıya kaldılar. Bir yandan Moğol asıllı Oyratlar, Kalmuklar ve Jungarlar ile, öte yandan Ruslar'la çetin mücadelelere girdiler. "Jeti jargı" (yedi yargıyedi prensip) denilen Türk töresini yazılı hale getiren Tavke Han birleşik Kazak halkının son hükümdarı oldu.

Moğol kabileleri arasında devam eden mücadelenin sona ermesi üzerine Altan Han idaresindeki Oyratlar, XVI. yüzyılın ikinci yarısında 40.000 ailelik bir kuvvetle Doğu Kazakistan'a hücum ettiler. Bu hücum Hak Nazar Han tarafından püskürtüldüyse de Oyratlar, yeni liderleri Khu Urluk zamanında kalabalık bir Kalmuk kabilesiyle birleşerek yeniden saldırdılar ve Kazak bozkırlarını yağmaladılar. Mangışlak bölgesinde oturan Türkmen boylarını da yerlerinden eden Kalmuk istilâsı Batı Kazakistan'a kadar uzandı ve Kalmuklar, Ural nehriyle Volga nehirleri arasında bir devlet kurdular. Kalmuk saldırılarından zayıf düşen Kazaklar arasında liderleri Bولات Han'ın da ölümüyle kopmalar başladı ve üç orda ayrı hanlıklar durumuna geldi.

Bu sırada Oyratlar'ın Moğolistan'da kalan kısmı ile birleşen Jungarlar, Khung-tayji Batur önderliğinde bütün Doğu Türkistan'ı ve Taşkent'i işgal ederek Çin içlerine kadar uzanan bir devlet kurdular. Fakat Çin'e hâkim olan Mançu idaresinin direnişi üzerine bu defa batıya yani Kazakistan'a doğru ilerlediler. Kazaklar bu yeni tehlikeye karşı başlangıçta başarıyla mücadele ettilerse de Jungarlar önce büyük cüzü ve ardından orta cüzü hâkimiyetleri altına aldılar. Küçük cüzün başında bulunan Ebülhayr Han Ruslar'dan yardım istedi. Bunun üzerine yıllardır bölgedeki zengin kaynaklara sahip olmak ve ticaret sahalarına ulaşmak isteyen Ruslar, Başkırt mirzalarından Kutlu Muhammed Tevkelev'i (Aleksy İvanoviç) fevkalâde elçi olarak Kazaklar nezdine gönderdiler. Tevkelev küçük cüzde Ebülhayr, sultan ve beylerden Rusya'ya sadakat yemini alacak, bu sadakate uyulmasını sağlamak üzere hükümdarın yakınlarından birinin Rus başşehrine rehine olarak gönderilmesini temin edecekti. Nitekim Ebülhayr'ın Tevkelev ile yaptığı görüşme sonunda 10 Ekim 1731'de toplanan Han Şûrası'nda

Rus himayesi yerine Rusya ile barış içinde yaşanması kararı alındı. Ancak Tevkelev'in Rus tâbiyetinin kabul edilmemesi halinde Rusya'ya bağlı Kalmuk, Başkırt, Kossak ve Sibiryalılar'ın hücum edeceğine dair tehdidi Bökenbay Batur, Eset Batur ve Hudaynazar adındaki bazı liderlerin sadakat sözü vermelerine yol açtı. Ayrıca herhangi bir saldırıya karşı Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir askerî kale inşasına izin verildi.

Tevkelev'in elde ettiği bu sonuç Rusya tarafından memnuniyetle karşılandı ve Or ile Ural nehirleri arasında Orenburg Kalesi'nin yapımına başlandı. Bir yıl içinde tamamlanan kale (1735) amaç dışı kullanıldı ve özellikle Rusya'nın Başkırtlar ülkesini işgalinde önemli rol oynadı. Bu sebeple Başkırt ileri gelenleri Kazak cüzlerine elçi göndererek Ruslar'a topraklarında üs vermemelerini istediler. Ebülhayr Han, Orenburg Kalesi'nin Başkırtlar'a karşı kullanılmasını önlemek için birlikte hareket etmek üzere orta cüz hanına çağrıda bulundu. Ancak çağrı reddedilince kendisi tek başına Ruslar'a karşı savaşmaktan çekinerek onlarla Başkırtlar'ın aralarını bulmaya çalıştı, fakat bunda da başarılı olamadı.

Ebülhayr'ın rakipleri tarafından 1748'de öldürülmesinin ardından yerine bir zamanlar Ruslar'a rehin bıraktığı büyük oğlu Nur Ali getirildi (1748-1775). Ruslar, 1760'ta çıkarılan bir fermanla küçük cüz Kazaklar'ının en verimli otlak yeri olan Ural nehri kıyılarını yasak bölge ilân ettiler. Bu durum onların Ruslar'a karşı düşmanlığını açık hale getirdi. Nitekim halkının çıkarlarını korumaya çalışan Don Kossakları'nın lideri Emelyan İvanoviç Pugaçev'in 1773'te başlattığı isyan başta Kazaklar olmak üzere Başkırtlar ve Kalmuklar'ca da desteklendi. Ancak isyan bastırıldı ve küçük cüz yavaş yavaş Rus hâkimiyetine girdi.

Bu sırada Irgız ve Turgay nehirlerinden Siriderya'ya, Altay ile Targabatay dağlarından Balkaş gölüne kadar uzanan toprakları içine alan orta cüz Kalmuklar ve Ruslar tarafından tehdit edilmekteydi. Bir denge olması düşüncesiyle Çinliler'e yaklaşan orta cüz hanı Abılay'ın bu siyaseti bir müddet bütün ordaları rahatlatmış ve herkeste birlik ümidini canlandırmıştı. Ancak Çinliler'in bir süre sonra Abılay Han'ın kendilerine tâbi olmasını istemeleri aranın açılmasına sebep oldu. Abılay Han, kendilerini orta cüzü işgal etmekle tehdit eden Çinliler'e karşı 1739'da Ruslar'dan yardım istedi. Fakat Ruslar'ın küçük cüzde olduğu gibi orta cüz Kazaklar'ını da Rus idaresine sokmaya kalkışması ve Kazak topraklarında bazı askerî kalelerin inşasını talep etmesi Abılay Han'ı yeniden müttefik değiştirmeye sevketti. Bu sırada daha olumlu bir tavır içine giren Çin'le Kazak-Çin ittifakı kuruldu. Orta Asya'daki hâkimiyetlerine önemli bir darbe sayılan bu ittifak üzerine Ruslar, Kazaklar'a karşı yumuşak bir siyaset izleyerek Abılay Han'ın dostluğunu kazanmaya çalıştılar. Bundan faydalanan Abılay Han Sayram, Çimkent ve Suzak gibi kültür merkezlerini yönetimi altına aldı. Siriderya'dan İli ve Çu vadilerine kadar uzanan geniş sahada huzur ve asayiş sağlandı.

Bu huzur dönemi Abılay Han'ın 1781'de vefatıyla sona erdi. Yerine geçen oğlu Abdullah Han zamanında Ruslar orta cüze baskıya başladılar. Abdullah Han, babası gibi Çin tarafına meylederek Rus baskısını önlemeye çalıştıysa da bunda başarılı olamadı ve 20 Nisan 1782'de bir seyahat esnasında Ruslar tarafından esir alındı. Bunun üzerine orta cüz hanı olan Veli Han Ruslar'a karşı açıkça mücadele başlattı. Buhara Emirliği ve Çin ile dostane ilişkiler kurarak güney ve güneydoğu sınırlarını emniyete aldı. Ruslar ise bir yandan askerî tedbirlere başvururken

öte yandan Kıpçak, Argın, Nayman, Kerrey, Vak ve Kongırat gibi Kazak boyları arasında karışıklık çıkarmak için harekete geçtiler. Nihayet Argın boyu sultanı Bökey, 1812'de hanlığını ilân ederek orta cüz Kazaklar'ını iki hanlı bir duruma düşürdü. İki hanın birbiriyle mücadelesi Kazaklar'a büyük zarar verdi. 1817'de Bökey Han'ın, 1819'da Veli Han'ın ölümü Kazaklar'ı bu sıkıntıdan kurtardıysa da başa dirayetli bir hanın gelmeyişi, Ruslar'ın Balkaş gölüne kadar Kazak topraklarını işgaline sebep oldu. Ruslar, Kazaklar'ın birleşmesine engel olmak için her Kazak boyunun sultanını o boyun hanı olarak tanıdılar. Bu durum Kazak boylarını birbiriyle mücadeleye sevketti. Sonunda Ruslar bütün orta cüz Kazak topraklarını ellerine geçirdiler.

Almatı, Evliyaata, Çimkent, Talas, Yedisu bölgelerini kapsayan ve on bir Kazak boyunu içine alan büyük cüz, Moğolistan sınırına yakın olması dolayısıyla Moğol kabilelerinden Kalmuklar'ın hücumuna uğramış ve 1723'te Kalmuklar'a boyun eğmişti. 1750 başlarına kadar Kalmuk hâkimiyetinde kalan Kazaklar bu defa Çinliler'in saldırısıyla karşılaştılar ve topraklarının doğu kesimini Çinliler'e bıraktılar. Ülkenin diğer kısmındaki Kazaklar ise düşmanlarına karşı Türkistan hanlıklarıyla iş birliği yollarını aradılar. Nitekim Türkistan (Yes/Yesi) şehrine kadar olan güney toprakları Taşkent Hanlığı'na katıldı. Öte yandan Hokand ordusu büyük cüze davet edildi. Bu gelişmeler karşısında Ruslar harekete geçerek Soyuk Han önderliğinde ayakta kalmaya çalışan ülkenin kuzey kesimini hâkimiyetleri altına aldılar. Böylece XIX. yüzyılın ilk yarısında orta cüzle büyük cüzün kuzey kısmı Rus hâkimiyetine girdi.

Rus Hâkimiyeti Dönemi. Bütün Kazak cüzlerini himayeleri altına alan Ruslar bir müddet sonra Kazaklar'a bir tebaa muamelesi yapmaya başladılar.

Daha 2 Eylül 1756'da bir tebliğ yayımlayarak Kazaklar'ın Ural'ın sağ yakasına geçmelerini, ayrıca Rus askerî mevkilerine 12-15 kilometreden fazla yaklaşmalarını yasaklamışlardı. 13 Ağustos 1799'da ceza hukuku değiştirildi. Bununla suçlular Kazak mahkemeleri yerine Rus mahkemelerinde yargılanacaktı. 1800 yılından itibaren seçilen her Kazak hanının Rus hükümeti tarafından tasdiki şartı getirildi.

Ruslar küçük cüzün kesin olarak parçalanmasına karar verince 25 Mayıs 1810'da Rusya İçişleri bakanı, küçük cüz hanının iç ihtilâflardan ötürü yeniden seçilmesine dair emir çıkardı. Aynı yıl han seçimi için 10.000 kişinin bulunduğu Kazak Temsilciler Meclisi Orenburg'da toplantıya çağrıldı. Seçimde Ruslar'ın tesiriyle, Sultan Bökey Nur Ali'yi destekleyen Hazar denizi havzası Kazaklar'ı ile (Astrahan civarı) Şîr Gazi'yi destekleyen Siriderya havzası Kazaklar'ı olmak üzere iki grup ortaya çıktı. Ruslar'ın siyaseti sonucu bu iki grup birbirinden tamamen ayrıldı ve her biri meclisi kendi hanı ile terketti. Rus yönetimi, Kazaklar arasında çıkacak muhtemel bir çatışmaya engel olmak bahanesiyle küçük cüz topraklarına bir tümen gönderdi. Böylece Ruslar Kazaklar'ın han seçimini 1845 yılına kadar idare ettiler. Bu tarihten sonra yeni han seçimine izin verilmedi. Rus subaylarının yönetiminde Rus taraftarı bazı Kazak ileri gelenlerinden meydana gelen bir şûra teşkil edildi ve 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar yönetim bu şekilde sürdü.

Orta cüz Kazak bölgesinde ise Ruslar çok daha rahat hareket ettiler. Nitekim Batı Sibirya genel valiliğine bağlanan orta cüz bölgesinde 1819'da Veli Han'ın ölümünden sonra yeniden han seçimi yasaklandı. 22 Haziran 1822'de Rus hükümeti, 319 maddeden meydana gelen Sibirya Kazakları'nın statüsünü tebliğ etti. Bu tebliğle orta cüzde han ve sul-

tanlar tarafından yürütülen kabile esasına dayalı idare kaldırılarak eyaletin başına, kendisine Rus binbaşısı rütbesi verilecek ve Ruslar'ın emriyle hareket edecek bir yönetici sultan (ağa sultan) seçme usulü getirildi. Böylece küçük cüzden sonra orta cüzde de Rus idaresi kurulmuş oldu.

Ancak Ruslar'ın en verimli topraklara el koyup buralara Kossaklar'la bir kısım Rus göçmenini yerleştirmeleri, ağır vergiler toplanması ve anlaşmalara aykırı olarak yeni kaleler inşası Kazaklar arasında tepkilere yol açmıştı. Bu tepkiler zaman zaman isyana dönüştü. Nitekim Ruslar, çıkan huzursuzluğu önlemek için o zamanki küçük cüz hanı Nur Ali'ye ve ailesine verimli topraklardan istifade hakkı vermiş, fakat tatmin olmayan halk Ural nehrinin sağ tarafına geçerek burada sürülerini otlatmaya başlamış, buna karşılık Ruslar o topraklara yerleştirilen Kossaklar'ı müdafaasız halkın üzerine sevketmişti. Bunun üzerine halk isyan etti ve Ruslar'a ait ne varsa yağmalamaya başladı. Rus birlikleriyle takviye edilen Kossaklar isyanı bastırdılar ve büyük katliamda bulundular. Mücadele Kazaklar arasında millî bir hüviyet kazandı. Nitekim Sırım Batur, Ruslar'la mücadelesinde etrafında pek çok kimseyi topladı ve 1783 sonbaharında Rus ve Kossak birliklerine karşı ilk başarısını kazandı. Sırım Batur, ikinci başarısını Sagız-Uıl ve Temi ırmakları çevresini Ruslar'dan geri alarak elde etti. Rus hükümeti bu millî ayaklanmayı çevredeki birlikleriyle bastıramadı. Takviye birlikleri geciken Ruslar, Orenburg Valisi Baron Igelstrom'u Kazaklar'a elçi göndererek 1785'te bir halk kurultayı toplamasını sağladılar. Kurultayda Kazaklar'ın iç işlerine karışılmamasını şart koşan halk temsilcileri ayrıca Sırım Batur başkanlığında bir taht şûrası oluşturulmasını ve idarî işlerin bu şûra tarafından yürütülmesini istediler.

Bunu kabul eden Ruslar aradan beş altı yıl geçtikten sonra yeniden baskıya başladılar ve Nur Ali Han'ı azlederek yerine küçük kardeşi Er Ali'yi han ilân ettiler. Sırım Batur, bu tür hareketlerden vazgeçilmediği takdirde millî mücadelesinin yeniden başlayacağını bildirdi. Ancak 1796-1797 kışında çıkan salgın hastalık yüzünden Kazaklar'ın hayvanlarının çoğunun ölmesi üzerine baharda yapılması düşünülen sefer yapılamadı.

Sırım Batur'dan sonra Ruslar, Kazaklar'ı yeniden tam kontrol altına almak için çalışmalara başlamışlardı; fakat Sırım Batur'un halefi Sultan Arıngazi, ardından Colaman Tilence mücadeleyi devam ettirdi. Tilence, iki ayrı Rus kuvvetini yenmesine ve pek çok Rus askerini esir almasına rağmen Ruslar'ın bütün Kossak birliklerini bölgede toplamaları üzerine yeni Kazak toprağı işgal edilmemek şartıyla antlaşma yapmak mecburiyetinde kaldı.

Bundan sonra küçük cüzde millî ayaklanma, bir Rus taraftarı olan Cihangir Han'ın halka ait otlakları bazı şahıslara satması ve Ural hattında yeni Rus kaleleri yapımına izin vermesi üzerine çıktı. Küçük cüzün Berş boyu önderi İsatay Tayman, halkın şikâyetlerini dile getiren bir mektubu Orenburg askerî valisi General Petrovski'ye gönderdi, vali şikâyetleri reddedince de mücadeleye başladı. 15 Kasım 1837'de yapılan ilk savaş Kazaklar'ın lehine sonuçlandıysa da 12 Temmuz 1838'deki ikinci savaşı Ruslar kazandı. Bunun üzerine halk Ruslar'a boyun eğmek mecburiyetinde kaldı.

Küçük cüzde Rus baskıları devam ederken orta cüzde Kazaklar'ın verimli topraklarını alan Ruslar halka ağır vergiler koydular, ödenemeyen vergilere karşılık da hayvanları aldılar. Bunun yanında orta cüzün stratejik yerlerine yeni askerî kaleler yapılmak istenmesi neticesinde halk ayaklandı. Abılay Han'ın torunu Sultan Kenasarı Kasımoğlu liderliğinde başlayan mücadelede ilk

anda 20.000 kişiye yakın bir silâhlı kuvvet toplandı (1837). Kenasarı Ruslar'dan, orta cüzde dedesi Abılay Han zamanında olduğu gibi hanlık sisteminin yeniden tesisine izin verilmesini istedi. Ayrıca Ruslar tarafından işgal edilen Kazak topraklarının boşaltılmasını ve stratejik bölgelerde inşa edilen kalelerin yıktırılarak gasbedilen hakların geri verilmesini talep etti. Öte yandan Rus idaresinin yürütülmesinde polis gücü olarak kullanılan Kossaklar'ın da mutlaka durdurulması gerektiğini bildirdi. Ruslar bu istekleri reddettiler. Kazak lideri, üzerine sevk edilen askerî birlikleri geri püskürttü, arkasından Rus ticaret kervanlarının Kazak topraklarından vergisiz geçişini yasakladı.

Bu arada Kenasarı yeni müesseseler kurdu ve teşkilâtlanmayı tamamladı. Hanlık sisteminin tesis ederek kabile reislerinden meydana gelen bir "aksakallar meclisi" oluşturdu. Tavke Han zamanında gerçekleştirilen yarı şeriat, yarı töreden (yedi prensip) meydana gelen kanunlar yeniden düzenlenip yürürlüğe konuldu. Kenasarı başlattığı silâhlı mücadelede ordusunun silâh ihtiyacını, Ruslar'ın eline esir düşüp bozkırlara sürgüne gönderilen Polonyalı subayların yardımıyla karşılamaya çalıştı. Nitekim imal edilen tüfeklerle aynı silâhlara sahip Kossak birliklerine karşı üstünlük sağlandı. Ancak Rus kumandanları, bir müddet sonra askerî birliklerini topçu birlikleriyle takviye ederek silâh üstünlüğünü yeniden elde ettiler. Bununla beraber Kenasarı 1838'de Rus işgalinde bulunan İrgız ve Turgay bölgelerini geri almayı başardı. Yüzyıllardır otlak olarak kullanılan bu verimli toprakların Ruslar'dan geri alınması halk arasında sevinçle karşılandı. Bunun üzerine Ruslar, topçu birlikleriyle takviye ettikleri Kossak süvarilerini Kenasarı'ya karşı gönderdiler. Rus hücumunu geri püskürten Kenasarı, Ruslar tarafından Kökçetav ve Akmola civarında inşa edilen kalelere hücum ettiyse de başarılı olamadı; ancak Sibirya'dan Taşkent'e giden ticaret yollarını kontrolü al-

tına aldı. Kenasarı'nın bu başarısı Ruslar'ın bölgeye yeni askerî birlikler sevkmesine yol açtı. Orenburg ve Sibirya istikametinde ilerleyen Rus birlikleri ilk defa Kenasarı kuvvetlerini güneye Siriderya istikametine çekilmeye zorladı.

Kenasarı, Ruslar'a karşı sürdürdüğü mücadeleleri bütün çabalarına rağmen üç cüzle yayamadı. Bilhassa küçük ve büyük cüzde yaşayan Kazak Türkleri ona gerekli desteği vermedi ve mücadele sadece orta cüzle sınırlı kaldı. Kenasarı önderliğinde başlayan mücadele ve elde edilen başarılar Rus yetkililerini telâşlandırmıştı. Rus yetkilileri, Kenasarı'nın çarla görüştürülmesini ve şikâyet konularını müzakere etmek için Petersburg'a davet edilmesini istediler. Ancak Kenasarı, bu görüşmenin yapılabilmesi için Ruslar'ın işgal ettikleri Kazak topraklarından çıkmaları gerektiğini bildirdi; Ruslar da savaş birliklerini yeniden takviye ederek Kenasarı üzerine birkaç koldan saldırıya geçtiler. Bu arada Kenasarı Rus birlikleriyle savaşırken Hokand Hanlığı'na karşı Buhara Emirliği ile de bir ittifak oluşturdu.

Buhara Hanlığı ile Kenasarı'nın ittifak yapması, üçe ayrılmış olan Türkistan hanlıkları arasında yeni bir mücadelenin başlamasına sebep oldu. Bu durumdan faydalanmak isteyen Ruslar, 5 Haziran 1843'te General Lebedev ile General Bisyanov kumandasındaki birliklerle yeniden Kenasarı üzerine yürüdüler, fakat başarısızlığa uğradılar. 14 Ağustos 1844'te yapılan savaş da kazanan Kenasarı'nın şöhreti daha da arttı. Buhara ve Hîve hanları tarafından Kazaklar'ın hanı olarak tanındı. Ruslar ise Kenasarı ile anlaşma yolları aramaya başladılar; 1845 Mayısında gelen Rus heyeti Kenasarı'dan Rusya'nın hâkimiyetinin tanınmasını talep ettiyse de Kenasarı bunu reddetti. Ruslar, Orenburg ve Sibirya'daki ordularıyla iki koldan Kenasarı üzerine hücum ettiler. 1845 sonbaharına kadar devam eden Rus saldırılarına dayanamayan Kenasarı kuvvetleri Karatav bölgesini boşaltarak

önce Kök-Köl bölgesine, bir yıl sonra da Alatav istikametine çekilmek zorunda kaldılar. Burada Kenasarı birliklerine bu defa da Ruslar'ın kıskırtmasıyla Kırgızlar saldırdı. Böyle bir baskını beklemeyen Kenasarı, Kırgız topraklarını terkederek Çu ırmağının yukarı mecrasındaki Mey-Tuble vahasına çekildi. Ancak ikinci bir baskın sonucu Kenasarı ve adamları Kırgızlar tarafından esir alındı ve öldürüldü.

Kenasarı'nın ölümüyle millî mücadele ruhu zayıfladı. Kardeşi Sultan Sâdık, kendisine bağlı 20.000 aile ile Türkistan ve Karatav bölgelerine yerleşerek Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetine girdi. Hokand ordusunda "pansad" unvanıyla hizmet veren Sultan Sâdık bu hanlığın kuzey sınırlarını Ruslar'a karşı savundu. Ancak 1860'tan sonra Ruslar'ın Hokand Hanlığı'na karşı başlattığı saldırı ve Hokand kuvvetlerinin yenilmesi üzerine Kâşgar'a gidip Yâkub Bey'in yardımcısı oldu. 1873'te Hîve'ye geçerek Ruslar'a karşı bu hanlığın müdafasında bulundu.

Rus Çarı I. Nikola, 22 Haziran 1854'te bir ferman çıkararak bütün Kazak topraklarının Rusya hâkimiyeti altına geçtiğini ve Kazaklar'ın Rus kanunlarına tâbi olduklarını ilân etti. Buna karşılık bazı boy beyleri Rus hâkimiyetini reddederek mücadeleyi sürdürdüler.

Ruslar'ın baskıya dayanan yönetimleri ve Rus göçmenlerin iskânı bir müddet sonra Kazaklar'da yeniden millî şuurun uyanmasına sebep oldu. 1916'da başlayan ayaklanma kısa sürede bütün ülkeye yayıldı. 1917'de çıkan Bolşevik İhtilâli ve bunun getirdiği yeni prensipler ayaklanmayı yeni bir safhaya soktu. Ülkede seçim kararı alındı ve yapılan seçimi her tarafta milliyetçiler kazandı. 1917 başlarında Ak-Tübe, Ural ve Orenburg'da toplanan Umumi Kazak Kurultayı memleketin modern bir ülke olarak teşkilâtlanması için kararlar aldı. Bu kararlar doğrultusunda Alaş Partisi kuruldu.

Daha sonra oluşturulan hükümetin adı Alaş Orda oldu. Rusya'da iç savaş devam ederken Kazakistan muhtariyetini ilân etti (Aralık 1917). İç savaşın sona ermesinden sonra 1919'da Kızılordu birlikleri Kazakistan'ı işgal ederek özerk Kazakistan'ın yerine 20 Ağustos 1920'de Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurdu. Bu cumhuriyete 1924'te yeni Sovyet cumhuriyetlerinin teşkili esnasında bazı topraklar ilâve edildi, böylece Kazakistan'ın bugünkü sınırları belirlenmiş oldu.

Ruslar, Kazakistan'ı tamamen idareleri altına aldıktan sonra burada büyük bir asimilasyon siyaseti uyguladılar. Halkın ibadet hürriyeti kaldırıldı, camiler kapatıldı. Müslüman halk ateistlik konferanslarına katılmaya mecbur bırakıldığı gibi ateistlik okullara ders olarak konuldu. 1948-1975 yılları arasında 126 adet din aleyhtarı kitap Kazak Türkçesi'ne çevrildi. Rus yönetimi bununla da yetinmeyerek Türk lehçeleri arasındaki farklılıkları arttırıp her birini ayrı bir dil şekline sokmaya çalıştı. Kiril alfabesi kabul ettirildi; II. Dünya Savaşı'ndan sonra eğitim ve bilim dili olarak Rusça kullanılmaya başlandı. Öte yandan millî kültürü aksettirecek edebî eserler de yasaklandı. Bunun yerine Türk Lehçelerinde proletarya ve kolhoz edebiyatının gelişmesi için edip ve şairler desteklendi.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALI

Çarlık Rusya'sı bundan 150 yıl önce dramatik bir şekilde Türkistan'ı işgal etmeye başlamıştı.

1865 yılında Çarlık Rusya'sının ordusu Türkistan topraklarına ilk saldırılarını başlanmıştı. O günden itibaren, Müslüman Türkistan halklarının önce Çarlık Rusya'sına sonra Sovyet Rusya'sına karşı bağımsızlık mücadelesi 1990'lara kadar devam etti.

İmam Buhari, İmam Tirmizi, Uluğ Bey ve Biruni gibi alimlerin vatanı olan Türkistan, Timur ve Babür devletlerinin yıkılmasından sonra büyük gerileme ve parçalanma sürecine girdi. Türkistan birbirini reddeden Buhara, Hokand ve Hiva hanlıklarına bölünmüştü. 2'inci Dünya savaşından hemen sonra Stalin ve Mao'nun kendi aralarında anlaşması sonrası, Türkistan'ın Doğusu Çin'e teslim edilmişti. O günden beri Doğu Türkistanlı Müslüman halk Çin'in ne zaman biteceği belli olmayan büyük soykırım politikalarına maruz kalmaya devam ediyor.

Yerel hanlıklar kendi aralarında anlaşmasa da Türkistan halkı Rus istilacılarına güçleri yettiği kadar direndi. Daha önce, yani 18'inci ve 19'uncu yüzyılların başlarında Türkistanlıların yardım talebine Osmanlı padişahları müspet cevap veremediler.

İnsan ve silah açısından üstün olan Ruslar Türkistan şehirlerini birer birer ele geçirdiler. Son olarak Buhara Emirliği şeklen mevcudiyetini korusa da, Emir'in kendisi bir Rus subayı makamında 1920'li yıllara kadar Rusların hizmetinde idi.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde (1917-1991) Türkistan halkları tamamen Moskova'nın komünist rejiminin asimilasyon politikasına maruz kaldılar. Kolektifleştirilme adı altında Ruslar bu bölgede bir katliam daha yaptılar. Bu dönemde Kazakların yüzde 50'si öldürüldü ve Kazaklara ait yaklaşık 40 milyon at ve başka hayvanlar telef edildi. Ancak eski Sovyet Komünist Partisi yöneticilerinden biri olan ve son 25 yıldır Özbekistan'da yönetimi elinde tutan İslam Kerimov rejimi bugün Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi konusunda kendi halkını suçluyor.

Özbek hükümetinin resmi görüşlerini yayınlayan vesti.uz internet sayfasında konu ile ilgili bir makale yayımlandı. Makalede Rusların Türkistan'ı istila etmesinin nedeni o zamanlar Türkistan halkının kuzey sınırlarda binlerce Çarlık Rusya'sı vatandaşını kaçırdığı ve bu kişileri Taşkent, Semerkant ve başka şehirlerde köle olarak sattığı iddi edildi. Bu nedenlerle Rusların Türkistan'ı işgal etmeye mecbur kaldığı, işgalci Rusların Türkistan'da katliam yapmadığı, bunun aksine Müslümanlara saygı göstererek, onların sosyal ve ticari açıdan gelişmesine yardımcı olduğu ileri sürüldü.*

TÜRKİSTAN COĞRAFYASI RUSLAR TARAFINDAN NASIL İŞGAL EDİLDİ?**RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DA YAYILMASI****YAZAN : Prof. Dr. Mehmet Saray**

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Türkistan devletlerini istila için XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Acaba Rusya'yı Asya'ya çeken sebepler neler idi? Her emperyalist yayılmanın motifleri, çeşitli olmakla beraber, Rusya'nın Asya'da yayılmasının başlıca sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Altınordu Hanlığı ile olan mücadelelerinde Ruslar, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat, Altınordu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıkların (Kırım, Astrahan, Kazan vb.) zaafı yüzünden sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendilerine bağlamaya başladılar.

2. Devamlı harpler Rus hazinesine büyük mali külfetler getiriyordu. Ruslar, boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardı.

3. Deli Petro zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir mali kaynak olabilmesi için, Ruslar, Türkistan'a doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.

4. Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Orta Asya, Çin'in hammaddelerini ve Hindistan'ın baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayâli içinde idiler. Bu hayâllerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya yani Türkistan'a doğru yayılmaları gerekiyordu.

Son olarak, bir kısım Rusların hudut

bölgelerine göçmeleri yayılma politikasına hizmet ediyordu. Bu göçmenler, askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan başıbozuk kimselerdi. Fırsat buldukça sınır bölgelerinde komşu milletlerin arazi ve mallarına da tecavüz eden bu kaçakları, Rus makamları, toplayıp geri götürecekleri yerde, korumak ve desteklemek yolunu açmış ve Rus ordularının adım adım Asya'da ilerlemelerini sağlamıştır.

1480'de Altınordu (Tatar) hâkimiyetinin yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başlamıştır. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552'de, Kazan'ın işgalinde gösterdiler.¹ Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil (Volga) havasını kontrolleri altına aldılar. İdil vâdisini ele geçirmeleri onlara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştı. İran, Orta Asya ve hattâ Hindistan ile ticaretlerini arttırmak için hükümetlerinden destek isteyen Rus tüccarlarının faaliyetleri, Rus hükümetinin yayılma politikasına uygun geldiği için, derhal tasvip gördü. Zira o devirde İdil (Volga) vâdisi, İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olarak kabul ediliyordu.²

1 I. Grey, Ivan the Terrible, London, 1964, s. 107; A. Battal-Taymas, Kazan Türkleri, Ankara, 1966, s. 29-35.

2 A. S. Donelly, The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740, London, 1968, s. 13 vd.

Ruslar 1556'da Astrahan'ı işgal ettiler.³ Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossak'ların (veya Kozak)⁴ 1570-1580 arasında Rus hâkimiyetini kabûl etmeleri Rusların Asya'ya ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmalarında en büyük mukavemeti gösteren Tatar, Başkurt ve Kazak Türkleri ile Moğol asıllı Kalmuklar karşısında üstün bir duruma gelmelerine yardım etti.⁵

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri, Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile irtibatlarını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini tamamıyla imkânsız hale getirmişti. Diğer taraftan Kossakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri yeni istila hareketlerinden büyük endişeye kapılan Müslüman ahalî, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardı.⁶ Orta Asya Müslümanlarının feryatları, Düvel-i İslâmiyye'nin başı olan Osmanlı Devleti'ni karşı tedbirler almaya sevketti.

Osmanlı hükûmeti, Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru Rus ilerleyişini durdurmak maksadıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeye karar verdi. Bunun için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Kırım hanı ile Kefe valisine fermanlar gönderildi.⁷ Fakat bu arada Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden Padişah Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) dikkatini tekrar Batı'ya çevirmek mecburiyetinde kalışı ve bu sebepten çıktığı Batı seferi esnasında vefat edişi, Don-Volga projesinin geri kalması sonucunu verdi.

Kanunî'nin yerine geçen oğlu II. Selim'e (1566-1574) durumu tekrar izah eden ve meseleyi tâkip iznini alan devrin muktedir Vezir-i a'zamı Sokullu Mehmet Paşa, Don-Volga kanalı için hazırlıkları yeniden hızlandırdı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meseleleri ve bu arada genç Padişah'ın gözüne girerek vezir-i a'zam olmak iste-

yenlerin çevirdikleri entrikalar, Sokullu'yu İstanbul'da kalmaya ve bu mühim projeyi gerçekleştirecek sefere Kefe valisi Kasım Paşa'yı göndermeye mecbur bıraktı. Oysa Kefe valisi, bir Osmanlı müellifinin dediği gibi, böyle bir seferi başarıyla sonuçlandıracak ehliyet ve yaradılıştan değil idi.⁸

Osmanlı Devleti'nin hazırlıklarını öğrenen Ruslar derhal karşı siyasî faaliyete geçtiler. Kırım hanı, Volga havalisinin de Osmanlı hâkimiyetine girmesi halinde, yarı-müstakil bir statüde olan ülkesinin tamamen Türk kontrolü altına düşeceğinden endişe eden Kırım hanına,⁹ Ruslar, Osmanlı projesine karşı çıkması için, vaatlerle dolu büyük bir dostluk gösterisine giriştiler.

Bu arada hazırlıklarını tamamlayan Kasım Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri ve teknisyenleri, 1569 ilkbaharında Don-Volga havalisine giderek kanal açımı için gerekli çalışmalara başladılar. Fakat Türk teknisyenler, çalışma sahasında ümit ettiklerinden de fazla güçlüklerle karşılaştılar. İki nehir arasında kanal açılması düşünülen arazi fevkalâde engebeli idi. Ayrıca, İstanbul'un emrine rağmen Rus entrikalarına kanan Kırım hanı da hiçbir yardımda bulunmuyordu.

Bunun üzerine Kasım Paşa durumu İstanbul'a rapor ederek nasıl hareket etmesi gerektiği hakkında talimât istedi.¹⁰

3 B. Pares, A History of Russia, London, 1965, s. 133.

4 Bunların aslen Slav olan ve sınır muhafızlığı yapan birliklerdir (Kozak veya Kossak) ve Kazak Türkleri ile hiçbir ilgileri yoktur.

5 Grey, s. 122-123.

6 H. İnalçık, "Osmanlı -Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü 1569", Belleten, No. 46, Ankara, 1948, s. 351; A. N. Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara, 1966, s. 86; Ayn. müel., Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler, Ankara, 1940, s. 2-129 arasında bu hususta ilgili belgeler vermektedir.

7 İnalçık, s. 366.

8 Kâtib Çelebi, Tuhfetü'l-Kibar, İstanbul, Mayıs 1329, s. 86.

9 İnalçık, s. 367 ve 384.

10 Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 127.

İstanbul, Kasım Paşa'ya kanal çalışmalarını öbür baharda yürütmesi için Kırım'da daha iyi hazırlıklar yapmasını emretti. Bu tâlîmâtta onun, Kırım'a dönmeden önce, mümkün ise, Rusları Astrahan'dan atması da emredilmişti. Kısa zamanda bir başarı kazanmak hırslı hareket eden Kasım Paşa, gerekli topları yanına almadan, emrindeki kuvvetlerle Astrahan üzerine yürüterek şehri kuşattı. Daha önce Ruslar tarafından da iyi tahkim edildiği için şehrin kısa zamanda zaptedilmesi mümkün değildi.¹¹ Bu güçlüklerden başka kışın yaklaşmakta olduğunu, yiyecek ve mühimmatının sonuna yaklaştığını gören Kasım Paşa, kuşatmayı kaldırarak Kırım'a dönmeye karar verdi. Türk kuvvetleri, binbir güçlük içinde Kırım'a döndü. Kasım Paşa, durumu tekrar İstanbul'a rapor ederek gelecek bahar için gerekli hazırlıklara başladı.

Kasım Paşa'nın gönderdiği raporları değerlendiren Osmanlı hükûmet erkânı, iki nehir arasındaki o bölgenin kanal inşası bakımından fevkalâde elverişsiz olduğu kanaatine vardı. İmparatorluk dahilinde zuhur eden hâdiseler de, hükûmeti bu projenin tatbikini daha müsait bir yerde ve daha uygun bir zamanda gerçekleştirmek üzere, ertelemeğe mecbur bıraktı. Fakat ne yazık ki, imparatorluk dahilinde ve haricinde gittikçe artan problemlerin zamanında halledilememesi, Türk makamlarınca Don-Volga kanalı projesinin unutulmasına, Volga Müslümanlarının yardım dileyen mektuplarına karşı sessiz kalınmasına, dolayısıyla Rusya'ya karşı bir daha ciddî tepki gösterilmemesine ve önleyici tedbir alınmamasına sebep olmuştur.¹²

Diğer taraftan, kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, tekrar Asya'da adım adım ilerlemeye başladılar. Fevkalâde plânlı ve şuurulu hareket ediyorlardı. Önce bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkurtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadıyla oralara bir serî keşif seferleri yaptılar

ve gördüler ki, rakiplerinin en zayıf taraflarından biri, kendilerini çok iptidâî silâhlarla müdafaa etmeleridir. Hakikaten o devirlerde (XVIII. asrın sonlarına kadar) bu Türk toplulukları hâlâ zırh, kalkan, kılıç, ok ve yay ile savaşıyorlardı. XVIII. asrın başlarında Başkurtlar bir kaç top imâl etmeği başarmışlar ise de, bunlar, Rus toplarının yanında çok iptidâî kalmıştı.¹³ Rusların ateşli silâhlarına ve bilhassa modern toplarına karşı koymak ve korunmak, onlar için çok zordu. Üstelik, XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların bozkırları tarumar eden istilaları Türk topluluklarından Başkurtları ve Kazakları zayıflatmıştı.¹⁴ Kalmuk istilasının açtığı ağır yaralar sonucu, Kazaklar arasında birlik bozulmuş, bu ise, Rusların daha kolay hareket etmelerini sağlamıştır.

Her bakımdan üstün durumda olan Ruslar için Asya'da ilerlemek ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmak, artık kolaylaşmıştı. Nitekim Ruslar, kısa zamanda, Tatar ve Başkurt ülkelerini ard arda istila ederek, Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.¹⁵

11 Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 127.

12 Osmanlı devlet adamlarının bilhassa padişahların Don-Volga kanalı projesine gerekli ehemmiyeti vermeme ve bu hususta yapılan çalışmaların ehliyetli ellerle teslim edilmemesi XVII. asır Osmanlı müelliflerinden Kâtib Çelebi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Kâtib Çelebi bu hususta şöyle diyor: "Kıssadan hisse budur ki küçük adamlar büyük işe mübaşeret câiz değildir. Maslahatın münasib serkâkı gerek. Zikr olunan hususa bir Padişah varub zamanıyla mübaşeret etse ancak uhbesinden gelebilir ve bu makule işler sahib-i himmet Padişah işidir, vüzera ve serdarlar kân değildir", Tuhfetü'l-Kibar, s. 86.

13 Material po istorii Başkirkoy A. SSR, III, Moskova-Leningrad, 1936-58, s. 486; A. Levşin, Opisaniye Kirgiz-Kazakskikh ili Kirgiz-Kaisatskikhord i stepy, petersburg, 1832, III, s. 49-50.

14 Tafsilat için bak, İslâm Ansiklopedisi Kalmuk maddesi.

15 Rus istilası üzerine Başkurtlar İstanbul'a elçi ve mektuplar göndererek memleketlerinin kurtarılması için yardım istemişlerdir. Bir cevap verilmeyince Başkurt lideri Murad Han 1708'de İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı hükûmetinden ülkesinin kurtarılması için resmi yardım talebinde bulunmuştur. Buna karşı da, "Padişahın ve Kırım hanının Moskoflarla sulh yapmış olduğu" ileri sürülmüş, fakat Murad Han kendi başına Ruslarla savaşmak isterse gayri resmi olarak yardım yapılabileceği cevabı verilmiştir. Neticede Murad Han eli boş olarak memleketine dönmek mecburiyetinde kalmış ve Ruslarla yaptığı mücadeleyi de kaybetmiştir. Bk. Material po istorii Başkirkoy A. SSSR I, s. 240.

Başlangıçta düşmana karşı müşterek bir cephe kuramayan Tatarlar, Başkurtlar ve Kazaklar, Rus istilasının hızlı gelişmesi üzerine birlikte hareket etme yollarını aramaya başlamışlardır. Fakat Rusların takip ettikleri entrikalarla dolu politika, askerî bir güç kullanmadan, onların birliğini bozmaya yetmiştir. Bunun en iyi misali XVIII. asrın başlarında Petersburg'dan Rus hudut kumandanlarına gönderilen şu emirde görülmektedir: “Şayet Kalmuklar bize karşı düşmanca bir tavır takınırlar ise, Kırgızları onlara karşı; şayet Kırgız-Kazaklar bir şey yaparlarsa ise, Kalmuk ve Başkurtları onlara karşı kışkırtıp kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daima mümkündür”.¹⁶

Bu Rus politikası kısa zamanda neticesini vermiş ve gruplar arasındaki birlik parçalanarak onların birbirlerine düşmeleri sağlanmıştır. Gruplardan bazıları yardım için yine Ruslara başvurmak mecburiyetinde kalmışlar ve çok geçmeden Tatarlar ve Başkurtlar kendilerini Rus hâkimiyeti altında bulmuşlardır. Rus politikası tam manâsiyle bir “Böl ve idare et” prensibine dayanıyordu.¹⁷ Rus hâkimiyetine düşen bölgeler, kısa zamanda, Rus göçmenleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu, bir nevi kolonileştirme idi. Yerli halk buna büyük bir tepki gösterdi, isyan etti. Ayaklanmalar Rus birlikleri tarafından kısa zamanda kanlı bir şekilde bastırılarak göçmen Rusların işgal ettiği topraklarda yerleşmeleri sağlandı.

Burada, entrikacı Rus politikasının mâhir uygulayıcıları olan iki kişiden bahsetmek gerekiyor. Bunlar, XVII. asrın sonlarında Deli Petro'nun Urallar'da kurduğu endüstri tesislerinin başında olan devlet konseyi üyesi İvan Kirilloviç Kirillov ile Rus hizmetine giren Ufalı Başkurt Prensi Aleksey İvanoviç Tevkelev (Kutlu Mehmed Tevkilev) idi.¹⁸ Stepleri ve step ahali-sini çok iyi tanıyan bu iki şahıs, çevirdikleri entrikalar ile bu havalide, güneye doğru

Rus yayılmasını

Güneye inne politikasında en önemli girişimlerden biri de bizzat Rus Çarı Deli Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'te Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'ta Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için 1715'te Albay İvan Bucholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çekovski'yi Hive üzerine gönderdi. Fakat orduları mağlup ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti.¹⁹ Ancak ona, çok geçmeden, emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. asrın ilk çeyreğinde İran'ın düştüğü keşmekeşten, uğradığı Afgan istilasından ve bu arada Osmanlı Devleti'nin de pasif durumundan istifade eden Rus çarı, 1722-23 yıllarında cür'etkâr bir şekilde, ordusuyla Kafkaslar'dan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısmını işgal edivermiştir.²⁰ Her ne kadar Ruslar Azerbaycan'dan Nadir Şah tarafından kovulmuşlarsa da, Rus nüfuzu Kafkaslar'da, bilhassa Hristiyan Gürcüler ile Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun ehemmiyetini anlayan Çarlık idaresi, bölgeye sahip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştu.

16 A. İ. Dobrosrsmislov (Ed.), *Materiali po istorii Rossi*, Orenburg, 1960, I, s. 174'den naklen, bk., Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria*, s. 52.

17 Donnelly, s. 52.

18 Donnelly, s. 56.

19 Aynı müel., “Peter the Great and Central Asia”, *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2 ve 3, 1975, s. 210-212.

20 Bu hususta tafsilat için bk., M. Aktepe, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri, İstanbul, 1970, s. 1-36; A. Krausse, *Russia in Asia: A Record and A Study, 1558-1899*, New İmp. London, 1973, s. 109; B. H. Summer, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Hamden, 1965, s. 79.

Bu arada Ruslar, steplerde yayılma politikalarını kesintisiz devam ettiriyorlardı. Nitekim, steplerin Rus kontrolünde bulunmasına büyük ehemmiyet veren Petro, İran seferinden dönerken Astrahan'da A. İ. Tevkelev'e şöyle diyordu: "Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değil ise de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya'ya açılan en önemli kapıdır".²¹

Kazakistan'da cereyan eden olaylar Kazakların hızla Rus nüfuzuna girmelerine sebep olmuştur. Kalmuk istilasını Cungar istilasının takip etmesi Kazak ordularını tam manâsiyle perişan etmiş ve iki müstevli ile birden mücadele etmek mecburiyeti Kazakları fevkalâde yıpratmıştı. Neticede Kazaklar, 1726 ve 1730 senelerinde gönderdikleri elçiler ile Ruslardan Kalmuk ve Cungar istilasına karşı yardım istediler.²² Bu, Ruslar için bulunmaz bir fırsat idi. Derhal, Tevkelev'i fevkalâde elçi olarak Kazaklara gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık, Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir askerî kale inşasına Kazakların karşı çıkmalarını temine çalışıyorlardı.²³ Bu konuda Tevkelev'in Kazak liderleriyle ve bilhassa Ebül-Hayr ile yaptığı görüşmeler başarıyla neticelendi. İ. K. Kirillov, alınan sonuçları sür'atle Petersburg'a rapor etti: "Kazak lideri Ebül-Hayr Han'a elçi olarak giden Tevkelev'den ilk sevindirici haber geldi. Kazak hanı ile Karakalpak hanı Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebül-Hayr kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak plânlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hattâ, Tanrı'nın yardımı ile, Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lâcivert ve yakut taşlarına vb. sahip olabiliriz. Böylece, Cungarların daha da kuvvetlenmesini ön-

leyeceğimiz gibi, hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar ve Volga Kalmuklarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de, hiçbir askerî kuvvet kullanmadan, engellerebiliriz".²⁴

Kirillov, askerî kalenin Or nehri ağzında yapılmasını teklif ettikten sonra raporunu şöyle tamamlıyordu: "Nasıl Kossakların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibiryâ bizim olmuş ve dolayısıyla Çin'e, hattâ Japonya'ya kadar yayılmamız için yol açılmış ise, Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüze aldıktan sonra, Orta Asya'yı ele geçirmemiz güç olmayacaktır".²⁵

Deli Petro'nun Asya'da yayılma plânlarının sadık takipçileri Kirillov ile Tevkelev'in bu raporu, Petersburg'da Petro'nun haleflerinden Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) tarafından gayet müspet karşılandı. Çariçe, tam selâhiyet verdiği Kirillov ile Tevkelev'e, Orta Asya'nın istilasına fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin birleştikleri, Kazak topraklarına en hâkim olan yerde yapılmasını emretti.²⁶

Orenburg kalesinin inşası 1734-1735 arasında ve istenen şekilde tamamlandı.²⁷ Böylece, güneye yayılma faaliyetlerinin, büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oldu. Bir modern tarihçinin de dediği gibi: "Kazan'ın işgali Rusların Asya'ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg'un kuruluşu da Orta Asya'ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir olay idi".²⁸ Gerçekten bu askerî üs'den faydalanarak Ruslar, Aral Gölü'ne adım adım ilerlemeye başlamışlardır.

21 Vremennik İmperatorskogo Moskovskogo obşestva istorii i drevnostey Rossiskih, Kniga XIII, "Smes" (Bumagi tevkeleva), s. 15'den naklen veren Donnelly, s. 44.

22 İstoriya Kazakskoy SSR, Alma-Ata, 1957, I, s. 236; P. I. Riçkov, İstoriya Orenburgskaya, Orenburg, 1896, s. 5; Levşin, I, s. 95.

23 Donnelly, s. 54-56.

24 Dobromislov, s. 18, naklen veren Donnelly, s. 60.

25 Donnelly, s. 62.

26 Donnelly, s. 64.

27 Ayn. müel., s. 65-71.

28 W. Kolarz, Russia and Her Colonies, New York, 1967, s. 255-56.

Asya'da Rus yayılması, Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri ile yeni bir hız kazandı. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın aralarında Lehistan'ı taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh Krallığı'nın istiklâlini garanti etmiş olan Osmanlı Devleti'ni, kendi gücünü tartmadan, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile, duruma müdahaleye sevk etti. Fakat çok pahalıya malloğan bu müdahale Osmanlı Devleti'ni 1774'te Küçük Kaynarca Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde bıraktı.²⁹ Uğradığı pek çok maddî ve manevî kayıplar arasında bilhassa Kırım'ı Rus nüfuzuna terk etmek zorunda kalışı Osmanlı Devleti'ni sarsmıştı.³⁰ Osmanlı Devleti, Kırım'ı kurtarmak için 1787-1794 yılları arasında Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş, bütün gayretlere rağmen bu mücadele de başarısızlıkla sonuçlanınca Kırım Rusya tarafından temelli olarak ilhak edilmiştir.³¹ Kırım'a yerleşmeleri Rusların kolaylıkla Kafkaslar'a nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır.

Deli Petro'nun 1720'lerde Kafkaslar'a inmesinden beri o havalinin Ermeni ve Gürcüler gibi Hristiyan toplulukları ile temaslarını devam ettiren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kurtarma hazırlıklarını haber alınca, 1783'te, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı dâima hasmane bir tutum içinde bulunan, Hristiyan Gürcü prensleri ile ikili anlaşma imzaladılar.³² Buna göre Ruslar, Hristiyan Gürcülere, Türk ve İran devletlerine karşı her türlü yardımı ve desteği vaat ediyorlardı. Fakat, 1787'de başlayan Türk-Rus Savaşı'nın uzaması ve 1789'da patlak veren Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı siyasî meseleler Rusları, Gürcülere olan vaatlerini tutamaz duruma düşürdü. Buna rağmen Rus taraftarı Gürcü Prensliği Kafkaslar'da İran ve Türkiye aleyhtarı faaliyetlerine devam etti. Bu faaliyetler, İran'da yeni başa geçen ve Kafkasları İran hâkimiyetinde tutmak isteyen Kaçar Hanedanı'nın ilk hükümdarı Aga Muhammed Han tarafından durduruldu. Aga Muhammed Han 1795'te

İpek Yolu'nun İzinde **Özbekistan'da Devri Alem** Gürcistan'ı işgal ederek ülkesine ilhak etti.³³

Bu durum Ruslar ile İran'ın arasını açtı. 1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Ruslar, 1813 yılında Kafkaslar'a girerek İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Mağlûp İranlılar, çok ağır şartları ihtiva eden, Gülistan Andlaşması'nı Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kaldılar.³⁴ Yenilgi ile çok büyük toprak kayıplarına da uğrayan İranlılar, 1826'da, iyi hazırlanmadan Ruslara karşı yeniden mücadeleye girerek telâfi etmek istediler ise de, tekrar mağlûp olarak, 1828'de, Gülistan muahedesi şartları da geçerli olmak üzere, yeni ve çok ağır şartlı Türkmençay muahedesini imzalamak mecburiyetinde kaldılar.³⁵ İranlılar Aras nehri-ne kadar Kafkaslar'daki bütün topraklarını Ruslara terk etmek, ağır bir savaş tazminatı ödemek ve Hazar denizinde hiçbir hak iddiasında bulunmamak mecburiyetinde bırakıldılar.

İranlıları yendikten birkaç ay sonra Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları 1828-29 savaşını, Türklerin Yunan ve Sırp isyanları ile uğraşmalarından faydalananarak, Kafkas cephesinde başarıyla kapatıldılar.³⁶

29 M. S. Anderson, *The Eastern Question*, London, 1966, s. 1-5; Ayn. müel., *The Great Powers and the Near East 1774-1923. Documents of Modern History*, London, 1970, s. 9-14.

30 Stratejik ehemmiyeti çok büyük olan Kırım'ın Ruslar tarafından işgali Osmanlı Devleti için fevkalâde güç bir kayıp olmuştur. Kırım'a yerleşen Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız Avrupa cephesinden değil, Kafkaslar cihetinden de tehdit eder duruma gelmişlerdir. Devamlı yayılma politikası takip eden Ruslar için Kafkaslar'da ve Balkanlar'da harp bahaneleri yaratmak çok güç olmamış ve neticede de devamlı Osmanlı Devleti aleyhine genişlemeye devam etmişlerdir. Böyle mühim sonuçlar doğuran Kırım'ın kaybı hakkında henüz bizde ciddi bir araştırma yapılmamıştır. Kırım hakkında daha fazla bilgi için bk., *İslâm Ansiklopedisi*, Kırım mad.; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara, 1947, s. 15-22; M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul, 1975, s. 83-115; S. M. Çorlu, "Kırım'ı Nasıl Kaybettik?", *Yeni Türk Mec.*, No. 32 Nisan 1935; A. W. Fisher, *The Russian Annexation of Grimea, 1772-1783*, Cambridge, 1970.

31 Anderson, *The Great Powers*, s. 14-17; ayn. müel., *The Eastern Question*, s. 9-11.

32 D. M. Lang, *A history of Georgia*, London, 1962, s. 37.

33 Aynı eser, s. 38.

34 P. Sykes, *A History of Persia*, London, 1921, C. II, s. 314.

35 Sykes, II, s. 320; E. Herttest, *Treaties*, etc. -I, *Concluded between G. Britain and Persia, and between Persia and other Foreign powers*, wholly or partially in force on the 1st April 1891.

36 W. E. D. Allen and P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History the wars on the Turco-Caucasian border 1828-1921*, Cambridge, 1953, s. 23-44.

Neticede Kafkaslar'ın büyük bir kısmında hâkim duruma geldiler. Kafkaslar'daki Rus hâkimiyeti, bundan böyle, Osmanlı Devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmıştır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve güneydoğuya yayılma harekâtının bir nevi merkezî üs'sü rolünü oynamıştır.

Nitekim Ruslar, Hazar denizini tam kontrollerinde bulundurmaktan istifade ederek ve bu arada İranlılardan alacakları harp tazminatını da İran üzerinden bir baskı aracı olarak kullanarak, güneye inme politikaları için yeni plânlar yapmaya başlamışlar ve bu politikayı şöyle yürütmüşlerdir: Önce, Kafkas ordusu kumandanı General Yermolov'un direktifleriyle, Hazar'ın doğusuna, Türkmen-eli'ne ve Hive'ye elçilik adı altında keşif heyetleri gönderilerek Türkistan'a bu cihetten nüfuz etme yolları araştırılmıştır.³⁷ Her ne kadar Rus elçilik heyetleri diplomatik bir başarı elde edememişler ise de o havalı hakkında askerî yönden çok kıymetli bilgilerle dönmüşlerdir. Rusların güneye yayılma politikalarında ikinci teşebbüsleri ise, nüfuzları altındaki İran üzerinden yapılmıştır. Tahran'daki Rus elçisi Kont Simonoviç, İran hükümeti erkânını, İran'ın Hive, Merv ve Herat istikametinde genişlemesi gerektiğine ikna etmiş, o takdirde Rus hükümetinin İran'dan alacağı harp tazminatından vazgeçeceğini bildiren Simonoviç, gerektiğinde İran ordusuna da bizzat danışmanlık yapabileceğini söylemişti.³⁸ Rusların maksadı, hem üst üste yenilen İranlılara kayıplarını unutturmak, hem de nüfuzları altına aldıkları İran'ın, İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a doğru yayılmasını sağlamak yolu ile bu yayılmadan ileride faydalanmak idi. Rus savaşlarında büyük toprak kaybına uğrayan İranlılar, kayıplarını telâfi imkânı verecek böyle bir yayılma politikasını memnuniyetle benimsediler.

İran 1833'te, daha önce almak için bir-

çok kereler Afganlılar ile savaştığı güneydoğu istikametlerindeki Herat üzerine yürüdü.³⁹ Fakat İran ordusu kumandanı Prens Abbas Mirza'nın Herat'ı kuşatma sırasında ölmesi bu seferden bir netice elde edilmesini önledi. Ertesi yıl, yâni 1834'te, ölen Şah Feth Ali'nin yerine geçen Muhammed Şah, Simonoviç'in teşviki ile yeni Herat seferi için hazırlıklara girişti.⁴⁰

İranlıların Herat için yeni hazırlıkları ve bunun arkasında Rusların bulunması İngilizleri fevkalâde telâşlandırmış idi. Zira, Hindistan'a inen yolların kapısı durumundaki Herat'ın Rus nüfuzundaki İranlıların eline geçmesi Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti için büyük bir tehlike teşkil edebilirdi.⁴¹ Bu sebeple İngilizler, derhal bir serî tedbirler almaya başladılar. Önce İran hükümetine verdikleri bir nota ile Herat'tan vazgeçilmesini istediler.⁴² Rus desteğine güvenen Muhammed Şah, İngiliz notasını reddederek, 1838 baharında, ordusu başında Herat üzerine yürüdü ve şehri kuşattı.⁴³ Tehlikenin büyüklüğünü gören İngiliz elçisi Mc Neill, hükümetinin izni ile, İranlılara verdiği bir ultimatomla Herat'ı Rus desteğindeki İran ordusunun işgalinden ancak kurtarabildi.⁴⁴

37 Russko-Turkmenkie Otnoşeniya v XVII-XIX vv. (Do prisoe-dineniya Turkmenii k Rossii), Sbornik Arhivnih Dokumentov, Akademiya Nauk Turkmenkoy SSR, Aşgabad, 1963, s. 202-205; N. N. Muravyev, Murev'ev's Journey to Khiva through the Turcoman Country, 1819-1820, İng. Terc. Calcutta, 1871, s. 1 ve 111.

38 H. T. Cheshire, "The expansion of Imperial Russia to the Indian Border", Slavonic Review, XIII, 1934, s. 90-91; Col. Macdonald to the Chairman and members of the Secret Committee, Tebriz, No. 4, March 11, 1830, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/45, India Office.

39 Sykes, II, s. 325.

40 Ellis to Palmerton, April 16, 1836, Parliamentary Papers, 1839, XL, s. 10.

41 Memorandum by Sir Henry Willock, March 6, 1832 ve Memorandum on the proceedings of the Russians in respect to India, October 29, 1833, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/48, India Office.

42 Ellis to Palmerston, April 16, 1836, Parliamentary Papers, 1839, XL, s. 10.

43 W. K. Fraser-Tytler, Afghanistan, London, 1950, s. 88.

44 Aynı eser, s. 102-104.

İranlıların Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarına devam ettiler. Devrin siyasi gelişmelerine vakıf, Fars ve Türk dillerini iyi bilen A. Conolly, A. Burnes, D'Arcy Todd, J. Abbott ve Shakespear gibi muktedir subayları Türkistan hanlıklarına ve Afganistan'a gönderdiler. İngilizlerin maksadı, Türkistan hanlıklarının ve Afganistan'ın istiklallerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge oluşturmak idi.⁴⁵ İngiliz subayları, Türkistan hanlıklarının Rus kışkırtmaları neticesinde aralarında çıkan anlaşmazlıkları giderdikleri gibi, o devletlerin Ruslar ile olan ihtilaflı meselelerini de büyük bir maharetle halletmeyi başarmışlardı.⁴⁶ Nitekim, Rusların, Buhara Emirliği'ni Hive Hanlığı aleyhine kışkırtmaları sonucu bozulan Hive-Rus münasebetleri İngiliz subaylarından Abbott ve Shakespear'in büyük gayretleri ile savaşa gitmeden düzeltililebilmişti.⁴⁷

Ne var ki, İngilizlerin elde ettiği müsabet neticeler Hindistan Genel Valiliği danışmanlarının dengesiz tutumları yüzünden kısa zamanda değerini kaybetti. Afganlılar ile Hindistan'ın kuzeyini kontrol eden Sihler arasında Peşâver vâdisi yüzünden büyük bir anlaşmazlık var idi. Uzun yıllar Afgan hâkimiyetinde kalan Peşâver'in ahalisini Sünnî Müslüman Afganlılar teşkil ediyordu.⁴⁸ Fakat, bu vâdi XIX. asrın başlarında Hindli Sihler tarafından işgal edilmişti. Afgan lideri Dost Muhammed Han, haklı olarak, Peşâver'in Afganistan'a geri verilmesini ve bunun için de dost bildiği İngilizlerin arabulucu olmalarını istiyordu. Dost Muhammed Han'ın arzusu, İngiliz askerî makamları tarafından müsbet karşılanmasına rağmen, Sih taraftarı Genel Valinin danışmanlarınca reddedilmiş ve hattâ Afganistan'a karşı Sihlerle birleşilerek düşmanca bir yol takibine gidilmişti.⁴⁹ Sonunda, Dost Muhammed Han'ı Peşâver üzerin-

deki iddialarından vazgeçirmek için İngiliz kuvvetleri 1839 baharında Afganistan'ı işgal etmişlerdi. Fakat İngilizler, bir sene sonra Afganlılar karşısında tutunamayarak Afganistan'dan ve Orta Asya'dan çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁵⁰ Sonunda yukarıda adları zikredilen subayların büyük maharetle Orta Asya'da yükselttikleri İngiliz itibarı sıfıra inmiştir. Ünlü Macar oryantalisti ve seyyahı Vambéry'nin dediği gibi, "Sütten ağzı yanan çocuğun yoğurdu üfle-yerek yemesi" misâli, İngilizler bu Afgan yenilgisinden sonra uzun zaman Orta Asya işlerine karışmak cesaretini gösterememişlerdir.⁵¹ Bu ise, Rusların Orta Asya'yı kontrol etme emellerini yeniden canlandırmıştı.

Nitekim çok geçmeden, Orenburg askerî üssünden hareket eden Rus orduları, daha önce yapılan antlaşmanın hilafına, 1841'de Kazakların merkezi yerleşme bölgelerinden Turgay'ı ve 1846'da da Sir Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde kurulan ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini sessizce işgal ediverdiler.⁵² Böylece, XIX. asrın ilk çeyreğinde Kafkasların büyük bir kısmını ele geçiren Ruslar, aynı asrın ortalarına doğru da Aral Gölü kıyılarına ulaşmış oluyorlardı.⁵³

45 Macnaghtan to Abbott, Jalalabad, April 15, 1840 ve Bloomfield to Palmerston, No. 101, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

46 Sheil to Aberdeen, No. 24, Tahrán, July 15, 1842, Secret Letters and Enclosures from Persia, Political and Secret Memoranda 9/76, I. O.

47 Bloomfield to Palmerston, No. 101, Petersburg, October 31, 1840, Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda 3/8, India Office.

48 Fraser-Tytler, s. 74.

49 L. Trotter, The Earl of Auckland, London, 1893, s. 46; Cambridge History of India, C. V., s. 483-496.

50 İngilizlerin Afganistan'ı işgalleri ve mağlûbiyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk., W. K. Fraser-Tytler, Afghanistan, London, 1950, s. 106-119; L. Trotter, The Earl of Auckland, London, 1893, s. 46 vb.; J. W. Kaye, History of the war in Afghanistan, London, 1851; Lady sale, The First Afghan war, ed. by P. Macrory, London, 1969; P. Macrory, Signal Catastrophe. The Story of the Disastrous retreat from Kabul, London, 1966.

51 A. Vambéry, Sketches of Central Asia, London, 1868, s. 425.

52 C. C. Valikhánov, The Russians in Central Asia: their occupation of the Khngız Steppe and the line of Syr-Darya: their political relations with Khiva, Bokhara and Kokan; also description of Chinese Turkistan and Dzhangaria. İng. terc. London, 1865, s. 320-322; M. A. Terentyev, Istorya Zavoevaniya Sredney Azii, Petersburg, 1906, I, s. 88.

53 Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2, F. O. 65/1150, India Office.

XIX. asrın ilk yarısı Rusların yalnız Asya'ya doğru değil, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'ya doğru da yayılma devirleridir. Çar I. Nikola (1796-1855) Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanaarak, Orta Doğu'nun ve Doğu Avrupa'nın Jandarması "Gendarme of Europe" rolünü oynama hayalini beslemekte idi.⁵⁴ Ruslar, 1828-29 yıllarındaki Sırp ve Yunan isyanlarında

Avrupalı devletlerinden daha çok kışkırtıcılık yaparak Osmanlı iktidarının yıpranmasına sebep olmuş ve bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilân etmişlerdi. Fakat, bu arada, Osmanlı Devleti'nde yeni bir buhranın başlamasına sebep olan Mehmed Ali Paşa hadisesine Batılıların, bilhassa Fransızlarla İngilizlerin destek olduklarını gören Ruslar hemen taktik değiştirerek Osmanlı Devleti'ne dostluk ellerini uzatmışlardır. Rusların maksadı, Mehmed Ali Paşa idaresinde kalan ve Hristiyanlarca "Kutsal Yerler" olarak bilinen Kudüs ve çevresinin Fransız ve İngiliz tesirine girmesine mâni olmaktır. Mehmed Ali Paşa krizinden dolayı büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı Devleti ezeli düşmanı Rusya'nın yardım teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁵⁵ Hattâ bu Osmanlı-Rus yakınlaşması, Mehmed Ali Paşa meselesinin hallinden sonra imzalan ve Ruslara Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyan bir dostluk antlaşması ile daha da ileri götürülmüştü. Bu andlaşma ile Rus nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinden artmasından endişelenen Batılı devletler 1841'de Boğazlar için yeni bir statüko tespit ederek Türkiye'deki Rus nüfuzunu azaltmak ihtiyacını duyular. Bu müdahaleden hoşlanmayan Ruslar, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini tek başlarına gerçekleştirmeye karar verdiler. Ancak daha önce Osmanlı Devleti'ni "hasta adam" ilân ederek Batılı büyük devletlerle bu hasta adamın mirasını paylaşmayı teklif ettiler. Teklif kabul edilmeyince de harekete geçerek, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtılar.

Rusların, Avrupa ile Orta Doğu'daki cür'etkâr politikalarından memnun olmayan ve Osmanlı Devleti'nin Rus nüfuzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1854'ten 1856'ya kadar devam eden ve "Kırım Harbi" olarak tarihe geçen mücadelede Ruslar büyük bir yenilgiye uğradılar.⁵⁶ Bu harbin neticesi, bilâhare Batılı tarihçiler tarafından "Bürokratik ve otokratik Rusya hükümetinin Avrupa teknolojisi karşısında yenilgisi" olarak tavsif edilmiştir.⁵⁷

Bu arada, Kırım Harbi esnasında Türkiye'nin müttefikleri olan Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet (Orta Doğu'ya kimin hâkim olacağı düşüncesi) yüzünden ihmal edilen ve bilâhare sonuçlarıyla Orta Asya Türk devletlerinin kaderlerini değiştirecek olan Rus-Kafkas harekâtı üzerinde de kısaca durmak icabediyor.

Ruslar Kırım'da büyük bir darbe yemelerine rağmen, Kafkas cephesinde, Şeyh Şâmil kuvvetleri hariç, fazla bir dirençle karşılaşmamışlardı. Osmanlı kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa daha harbin başlangıcında Ruslara karşı Kafkas cephesinden de taarruza geçilmesi için İngiliz ve Fransız kumandanlarına teklifte bulunmuş idi ise de, bu teklif maalesef kabûl edilmemişti. O devrin büyük asker-diplomatlarından İngiliz Generali Rawlinson'un da dediği gibi, şayet müttefikler Ömer Paşa'nın plânını kabul etmiş olsalardı, hem Kafkaslar'ı Rus istilasından kurtarmak, hem de Orta Asya'ya doğru Rus ilerlemesini önlemek mümkün olurdu.⁵⁸

54 H. Selton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917*, London, 1967, s. 202.

55 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1947, V, s. 106-145; M. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, İstanbul, 1975, s. 122-131.

56 Seton-Watson, s. 319-329.

57 W. L. Blackwell, *The Beginnings of Russian Industrialization 1800-1860*. New Jersey, 1968, s. 184-85; A. Skerpan, "The Russian National Economy and Emancipation", A. D. Ferguson and A. Levin (Eds.), *Essays in Russian History*, Hamden, 1964, s. 166-68.

58 H. C. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s. 265.

Fakat Orta Doğu üzerindeki an'anevî İngiliz-Fransız rekabeti böyle mâkul bir plânın gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Gerçi Ömer Paşa 1856'da Batum üzerinden Ruslara karşı bir harekâta başlamıştı; fakat birkaç ay sonra Kırım Harbi'nin sona ermesi ve taraflar arasında sulh akdine karar verilmesi, Türk kuvvetlerinin Kafkaslardan geri çekilmesini zarurî kılmıştı.

Rusların, XVIII. asrın sonlarında Kafkaslar'da başlattıkları istila hareketleri, 1820'lerde İranlıların ve Türklerin yenilgileri üzerine daha da gelişerek o havalinin mühim bir kısmını Rusya kontrolüne sokmuş idi. fakat Kafkaslar'daki Rus ordusu kumandanı General Yermolov'un Müslüman ahaliyi tamamıyla sindirmek ve Rus idaresine sağlamlaştırmak için yürüttüğü zalimine idare büyük huzursuzluklar yaratmış ve neticede halk, Ruslara karşı mücadeleye için **"Müridizm"** denilen muazzam bir direnişe girişmiştir. Müslüman ahalinin yıllar yılı başarıyla sürdürdüğü bu "Müridlik" harekâtı Şeyh Şâmil'in ortaya çıkışı ile tam bir istiklâl mücadelesi haline dönüşmüştür.⁵⁹ 1840'lardan Kırım Harbi başlarına kadar Şâmil önderliğindeki Müslüman kuvvetler Rus ordularına büyük kayıplar verdirmişlerdir.

Kırım Harbi Kafkas Müslümanlarının istiklâllerini kazanmaları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, Osmanlı kuvvetleriyle birlikte hareket etmeyi plânlayan Şeyh Şâmil bu kritik dönemde hareketsiz kalmıştır. Ömer Paşa plânının İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından reddedilişinden habersiz olan Şeyh Şâmil, harbin sonunda Türk hükümetini kendisine zamanında yardım etmemekle suçlamıştır.⁶⁰

Diğer taraftan, Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Aleksander'in (1855-1881) önderliğinde ekonomik, eği-

İpek Yolu'nun İzinde Özbekistan'da Devri Alem

tim ve askerî sahalarda köklü reformlara girişti⁶¹ ve fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayınca, artık kendisi için tek yayılma sahası olarak Asya'yı görmeye başladı. Asya'ya kolaylıkla yayılmanın ise her şeyden önce Kafkaslar'a tamamıyla hâkim olmağa bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havaliden giriştiler. II. Aleksander çok yakın arkadaşı ve Çarlık Hanedanı ileri gelenlerden biri olan Prens Aleksander İvanoviç Baryatinskiy'i tam selâhiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tayin etti.⁶² Aynı zamanda askerî ve idarî alanlarda büyük bir reformcu ve Rus yayılmasının ateşli bir taraftarı olan Prens Baryatinskiy,⁶³ 1857 yazında Kafkaslar'daki vazifesine Çar'dan istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri yeni silahlarla teçhizatları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, ve onları yeniden teşkilatlandırma iznini alarak başladı. Baryatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Bakanı olarak hizmet edecek olan Albay D. A. Milyutin'in yardımcıları ile Kafkaslar'daki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi:

- a) Yeni değişikliklerle kumanda zincirinin daha iyi çalışır duruma getirilmesi,
- b) İmparatorlukta yeni kurulan askerî bölgelerin komutanlarına geniş yetkiler tanınması,
- c) Bütün askerî birliklerde savaş eğitimi yapılması ve eksiksiz uygulanmasının sağlanması.⁶⁴

⁵⁹ Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 46-53; Daha fazla bilgi için bk., J. F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London, 1908.

⁶⁰ A. J. I. Rieber (Ed.), *The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskiy 1857-1864*, The Hague-Paris, 1966, s. 63.

⁶¹ Seton-Watson, s. 334-340; *The Industries of Russia. Manufactures and Trade*, by the Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance for the World's Columbia Exposition at Chicago. Ed. of the English trans. J. M. Crawford, US Consul General to Russia, Petersburg, 1893, s. 179-181.

⁶² Rieber, s. 60.

⁶³ Ayn, müel., s. 67-69.

⁶⁴ Rieber, s. 66.

Baryatinskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform Rus ordusunun bütün birliklerinde de kısa zamanda tatbiki konulmuştur.⁶⁵

Baryatinskiy, bir taraftan da, Çar II. Aleksander'e yazdığı mektuplarla Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının fevkalâde zarurî olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ona göre, Rusya, eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı.⁶⁶ İngilizlerle denizlerde başa çıkamayacaklarını anlayan Rus liderlerinde, bu kuvvetli rakibe karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati hâkim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine alınması gerekiyordu.

II. Aleksander, Baryatinskiy'e verdiği cevaplarda aynı fikirde olduğunu, fakat "hareket için vaktin henüz gelmediğini" belirtmekte idi.⁶⁷ Fakat altı ay sonra fikrini değiştiren II. Aleksander, Baryatinskiy'in yetiştirmelerinden Albay N. İgnatiyev'e Orta Asya hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tetkik etti.⁶⁸ Çar, kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgidен sonra, hükümetine hemen Albay İgnatiyev'in Orta Asya Türk devletlerinin durumunu yerinde tetkik için kısa zamanda Hive ve Buhara'ya gönderilmesini emretti.⁶⁹ Rus Harbiye ve Hariciye Bakanlıklarınca verilen tâlimatlara göre İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın askerî ve ekonomik durumları ile yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştırıracaktı.⁷⁰

İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Orta Asya Türk devletlerinin durumlarını iyice tetkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı mufassal raporu hükümetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın da, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra

da fiilen istila edilmeleri gerektiğini bildirmiştir.⁷¹ İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Valisi Prens Baryatinskiy ile Orenburg Genel Valisi General Katenin ve Batı Sibirya Genel Valisi General Gasford olmak üzere yayılma taraftarı bütün Rus ileri gelenleri tarafından hararetle benimsenip destek görmüş bulunuyordu.⁷²

İgnatiyev'in Orta Asya hakkında gösterdiği başarı kısa zamanda kendisini Rus hükümetinin en mutemet adamı durumuna getirmişti. Nitekim, 1860 baharında fevkalâde yetkilerle Pekin'e gönderilen İgnatiyev Çinlilere, Orta Asya'daki Rus harekâtından endişe etmemelerini hükümeti namına bildirdikten sonra, Rusya ile Çin arasında Rus tüccarlarına büyük avantajlar sağlayan bir ticaret andlaşmasını imzalama-yı muvaffak oldu. Bu andlaşmaya göre Rus tüccarları mallarını gümrük vergisi ödemeden Çin'e sokma ve orada satma imkânı elde etmiş oluyordu.⁷³

Diğer taraftan Kafkaslar'da, Baryatinskiy'in reformları ile daha müessir hale gelen Rus birlikleri, Şeyh Şâmil önderliğinde istiklâl için çarpışan Müslümanlara karşı yaptığı savaşlarda kesin başarılar elde etmeye başladılar. 1859 ve 1860'larda Şeyh Şâmil kuvvetlerine ağır darbeler indiren Ruslar, bunu takip eden iki yıl içinde de Kafkaslar'a tamamıyla hâkim oldular.⁷⁴ Böylece Kafkaslar, Orta Asya'daki Rus yayılmasının en müessir bir üssü haline geldi.

65 Rieber, s. 68; F. A. Miller, Dmitrii Miliutin and the Reform era in Russia, Vanderbilt University Press, 1968, s. 33-35.

66 Rieber, s. 73.

67 Letters of Alexander II to A. I. Bariatinskii, March 2, May 20, 1857, naklen, Rieber, s. 103105.

68 N. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., Petersburg, 1897, s. 2-3.

69 A. N. Khalfin, Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, İng. terc., London, 1964, s. 30.

70 İgnatiyev, s. 30-31; Rieber, s. 80-81.

71 İgnatiyev, s. 274 ve 278; Rieber, s. 81; Khalfin, s. 39.

72 Rieber, s. 81.

73 R. K. I. Quedstedt, The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860, Singapore, 1968, s. 266-73; M. I. Sladkovskii, History of Economic Relations between Russia and China. Jerusalem, İng. terc. 1966, s. 84; B. Hayit, Türkistan, Rusya ile Çin Arasında, İstanbul, 1975, s. 71.

74 Rieber, s. 81 vd.; Allen and Muratoff, Caucasian Battlefields, s. 106-108.

Bu arada Petersburg'da, Orta Asya'da genişleme fikrinin en hararetili taraftarlarından Milyutin Harbiye Bakanlığı'na, İgnatiyev de Asya Masası'nın başına getirildiler. Baryatinskiy'in yetiştirmeleri olan ve Çar II. Aleksander'in de en mutemed adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın, yalnız Orta Asya memleketlerini istilasında değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oynamışlardır.⁷⁵

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus İmparatorluğu'nu genişletme ihtirasıyla yanan generalleri komutan tayin etmek olmuştur. Baryatinskiy'in yaptığı askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hive ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilâfları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hive arazi ve kalelerini cebren işgal ettiler.⁷⁶ Mağdur olan ilgili devletler durumu Rusya hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklandılar. Yolu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudut bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetindiler⁷⁷ ve bilâhare de bu komutanları madalyalarla taltif ettiler.⁷⁸

Rusların Orta Asya devletlerine karşı takip ettikleri bu fevkalâde enteresan ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine,⁷⁹ Rus hükümeti, Rusya'nın Asya'da yayılış sebeplerini hariçye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'te şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

“Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cazayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi”⁸⁰

⁷⁵ Bu hususta geniş bilgi için bk., A. D. Milyutin, Dnevnik A. D. Milyutina, ed. by P. A. Zayonchkovskii, Moscow, 1947-50, 4 Cilt; Alexander Onou, “The Memoires of Count N. İgnatyev”, Slavonic Review, no. 10, 1931-32, s. 387-407, 627-640, ve No. 11, 1932-33, s. 108-125.

⁷⁶ 1863 yazında Evliya-Ata, Türkistan, Kurtka ve Cumgal gibi önemli Hokand kaleleri ile Aral kıyılarındaki Hive toprakları Ruslar tarafından işgal edildi. D. Mac. Kenzie, The Lion of Tashkent. The Career of General M. G. Cherniaev. University of Georgia Press, 1974, s. 29-31; Khalfin, s. 51; A. L. Popov, “İz istorii zavoevaniya Srednei Azii”, İstoriçeskiye Zapiski, no. IX, 1940, s. 210-211.

⁷⁷ S. H. Singh, A History of Khokand, Ed. by C. E. Bates, Lahore, 1878, s. 13; Buchanan to Russell, Petersburg, October 25, 1865, F. O. 65/868, London.

⁷⁸ Rawlinson, England and Russia in the East, s. 268.

⁷⁹ İngiliz politikası hakkında daha fazla bilgi için bk. Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F. O. 65/1150; M. Anwar-Khan, England, Russia and Central Asia, Pashawar, 1963; H. Rawlinson, England and Russia in the East, London, 1875; Cambridge History of British Foreign Policy, II-III, Cambridge, 1923; W. Habberton, Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837-1907, University of Illinois, 1937.

⁸⁰ Gorçakov'un bu meşhur deklarasyonunun tam metni için bk., Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, s. 2-5, F. O. 65/1150.

Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi. Şöyle ki:

1 Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yarı-vahşi, teşkilâtsiz (organizasyonsuz) ve tamamıyla göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi, onlar Hokand, Buhara, Hive hanlıkları ile Türkmenistan Cumhuriyeti⁸¹ gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2 Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.⁸²

3 Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istilâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksatlarının kendi istilâlarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Ne varki, Gorçakov'un bu deklârasyonu başta İstanbul, Paris, Londra ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları ustaca açıklanarak Orta Asya Rus istilâsına karşı hiçbir ciddi tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır.

Diplomatik ve askeri hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harp için bahaneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864'te Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle

protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu.

Rusya'nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük rol oynayan ihtirash generallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864'te Çimkent'i müdafaa eden Alim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci muharebede galip gelerek şehri zaptetti.⁸³ Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand'ın yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biri olan Alim-Kul, müstevli kuvvetlerini amansız bir muharebeden sonra geri çekilmeye mecbur etti ise de, Rusların 9 Mayıs 1865'te bir cebri yürüyüşten sonra Taşkent'i aniden kuşatmalarına mani olamamıştır. Fakat düşmanın Taşkent üzerine yürüdüğünü haber alan Alim-Kul toplaya bildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında Ruslarla kozunu paylaşmak için 2 Mayıs 1865'te Hokand'dan ayrılarak 22 Mayıs'ta Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vuku bulan muharebede Alim-Kul'un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o ana kadar başarıyla çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Alim-Kul Taşkent'te ölünce şehir Ruslar tarafından dört cihetten kuşatıldı.⁸⁴ Tam bir ay iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiler.

81 Türkmen Cumhuriyeti hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, "1878 Türkmen Cumhuriyeti", Türk Kültürü Araştırmaları, VII-X, 1970-1973, s. 151-154.

82 1842'de Rusların Hive'ye bir delegasyon göndererek Hive hanı ile bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzaladıklarını görüyoruz. Fakat bu andlaşmanın yürümediği kısa zamanda anlaşılmıştır. Zira, Rusların ticaret kervanlarında bulunan tüccarların çoğunluğu asker şahıslardan müteşkil idi. Asker şahısların casusluk yapmak maksadıyla ticaret kervanlarına yerleşmeleri Rus-Hive Dostluk ve Ticaret Andlaşmasını çalışmaz hale getirmişti. Diğer taraftan 1858'de Hive ve Buhara'ya elçilik görevi ile gönderilen Albay İgnatiyev'in esas vazifesinin askeri casusluk olduğu, daha önce de açıklandığı gibi, herkesçe bilinmekte idi. İgnatiyev, missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g., s. 30-31; Rieber, The Politics of Autocracy, s. 80-81. Bu iki olayın haricinde, Rusların, Orta Asya hanlıklarına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.

83 M. S. Veniukoff, The Progress of Russia in Central Asia, İng. terc. India Office, Political and Secret Memoranda, C. 17, s. 15-16; Singh, aynı eser, s. 8-9.

84 Singh, aynı eser, s. 10; D. Mackenzie, The Lion of Tashkent; the career of General M. G. Charniaev, Univ. Of Georgia, 1974, s. 309-314.

Ruslar satın aldıkları iki hain tüccarın yardımıyla 23 Haziran 1865 gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birisini açtırmaya muvaffak olunca ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledildi.

Taşkent'in düşmesi demek Hokand Hanlığı'nın sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1865'te Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dahil edildi.⁸⁵

Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemez düşüncesiyle, zamanında yeşrine getiremeyen Buhara Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkül duruma düştü. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmasını istedi. Teklifi reddedilince Taşkent'ten güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedildi.⁸⁶ Rus komutanın anlaşmaz tutumu üzerine, hâlâ sulhden ümidini kesmeyen Emir Muzaffereddin, acele olarak Çar'ın başkenti Petersburg'a bir elçi gönderdi ise de, elçi Orenburg askeri makamlarınca tutuklanarak hapsedildi. Bunun üzerine, Emir de, Buhara'da bulunan bir Rus heyetini tevkiף ettirdi.⁸⁷ Bu yeni gelişme iki taraf arasında ateşli bir yazışmaya sebep oldu. Buhara Emirinin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zaten anlaşmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Muzaffereddin'e "elçilerimle karşılaşınca ya dek topraklarında ilerleyeceğim" diyerek Sir Derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır. Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhara kuvvetleri, Rusları geri çekilmeğe mahkum etmişlerdir.⁸⁸

Çernyayev, bu başarısızlığı üzerine, Rus hükümeti, en az Çernyayev kadar ihtiraslı bir asker olan General Romanovskiy'yi

Türkistan'ı istila etmekle görevli birliklerin komutanlığına tayin etmiş ve Çernyayev'i Petersburg'a çağırarak, kendisi Rus hudutlarını genişlettiği için taltif edilmiş ve maaşı da artırılmıştır.⁸⁹ Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buhara birlikleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus komutanı General Ramanovskiy, bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da ansızın Buhara kuvvetlerine hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar İrcar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kazanarak Hocend'i işgal ettiler.⁹⁰ Vambery'ye göre İrcar muharebesi Buhara için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti.⁹¹ Buhara Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harp tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartları havi bir antlaşma teklif etti. Bu kadar ağır şartları havi bir antlaşmayı Emir kabul edilemeyeceğini bildirince Rus birlikleri ilerlemeye devam ettiler.⁹² Bunun üzerine Emir Muzaffereddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti, fevkalade elçi olarak acele yardım için İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz Valiliği'ne ve İngiltere kraliçesine de bir mektup yazarak, Rusya'nın milletler arası hukuku hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini bildirmiş ve hilekâr müstevlinin zulmünden Orta Asya Müslümanlarının kurtarılması için yardım etmelerini rica etmiştir. Fakat İngilizler müspet bir cevap vermemişlerdir.⁹³

85 Sing, aynı eser. s. 10-11; Terentyev, aynı eser. s. 309-314.

86 D. İ. Romanovskiy, Zametki po Sredne-Aziatskomu vopros, Petersburg 1868, s. 37-39; A. İ. Maksheyev, İstoriçeskiy, obzor Turkestana, nastupate nogo divizheniya v nego Russkikh, Petersburg,

1890, s. 236-237.

87 Romanskii, aynı eser., s. 181; Terentyev, aynı eser., s. 324; Maksheyev, aynı eser., s. 238-239.

88 Terentyev, aynı eser. s. 334-335.

89 Rawlinson, aynı eser. s. 268.

90 Romanovskiy, aynı eser. s. 67; Terentyev, aynı eser. s. 354.

91 Vambery, aynı eser. s. 404.

92 Romanovskiy, aynı eser. s. 74-76.

93 Enclosure to Secret Letters from India, 1867/2, s. 87-93, India Office, Londra.

Buhara elçisi İstanbul'a ulaştığında durumu hem yazılı, hem de şifahi olarak Osmanlı hükümetine anlatıp acilen yardım isteğinde bulunmuştur. Fakat Buhara'ya yardımın Rusya'yı memnun etmeyeceği ve bunun neticesinin de Osmanlı Devleti için iyi olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı hükümeti, mesafenin uzak olması sebebiyle Buhara'ya yardım göndermenin güçlüklerini münasip bir dille elçiye anlatarak, en iyi çarenin Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir andlaşma imzalayarak bu ihtilafın halledilmesi icap ettiğini bildirmiştir.⁹⁴ Fakat Osmanlı Devleti'nin bu tavsiyesini bildirmek için Buhara elçisi yola çıkmadan, Rusların tekrar hücumu geçerek Buhara Emirliği'nin mühim bir kısmını daha işgal ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.

Bu gelişmeler olurken, Türkistan'ın kaderi ile ilgili olarak Rus başkenti Petersburg'da da bir seri toplantılar yapılmakta ve mühim kararlar alınmakta idi. Alınan bu kararlara göre, Ruslara, o ana kadar Türkistan'da işgal ettikleri bütün ülkeleri Rusya'ya ilhak ettiklerini ilan ettiler (Ağustos 1866). Bir sene sonra da Rus çarı Türkistan Genel Valiliği'nin kurulduğunu ve valiliğe de General Kaufman'ın getirildiğini bildiren bir kararı imzalıyordu.⁹⁵

Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 baharında Taşkent'e vardığında kendisinden sulh talebinde bulunan Buhara Emirinin ricasıyla kabul etti. Fakat hazırlattığı antlaşma metni çok ağır şartları havi olduğu için Emir reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar başlayan Ruslar, önce Semerkand'ı sonra da Urgut ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhara kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaresiz kalan Emir, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁹⁶ 1860'da İranlıları hezimete uğratarak istiklalini ilân eden Türkmenlerin başkanı Kuşit Han, bu son Rus taarruzunu iştirak etmez büyük bir süvari kuvvetinin başında yardım için yola çıkmış ise de, yarı yola

varır varmaz Buhara kuvvetlerinin mağlup olduğu haberini alınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.⁹⁷

Rusların dikte ettikleri ve Emir'in de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı antlaşmaya göre: Buhara 500.000 ruble harp tazminatı ödeyecek o ana kadar Rusların işgal ettiği Buhara toprakları (ki Buhara'nın üçte ikisi) Rus işgalinde kalacak ve Buhara Emirinin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı.⁹⁸ Böylece Türkistan Türklerinin varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığı'ndan sonra Buhara Emirliği de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi, aynı acı akibetle karşılaşma sırası Hive Hanlığı'nda idi.

Rusların Türkistan ülkelerine hakim olmalarında en büyük engeli her zaman Hive Hanlığı teşkil etmişti. Zira, Hive, Türkmenler ile birlikte Hazar denizinden Aral'a kadar uzanan hattın güneyinde kalan bölgeler üzerinde bulunuyordu ve etrafı çöllerle çevirili olduğu için de işgal edilmesi oldukça zor idi. Ruslar bu hanlığı ortadan kaldırmak için birkaç defa sefer tertip etmişler ise de, bütün seferleri mağlubiyetle neticelenmiş bulunuyordu. Bu yüzden Ruslar bilhassa 1842'de Çinlilerle hudut anlaşmazlığını hallederek Türkistan'ı işgale Hokand Hanlığı'ndan başlamayı tercih etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hokand ve Buhara'yı zaptettikten sonra, Hive'nin işgali için gerekli hazırlıklara başlayan Ruslar, bu hazırlıkları 1873 baharında tamamlayarak dört koldan Hive üzerine yürümeyi planladılar.

94 Bu hususta tafsillatlı bilgi için bk., M. Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875, İstanbul, 1984, s. 72-78.

95 Romanovskiy, aynı eser, s. 474 ve 488-489.

96 Terentyev, aynı eser, s. 426-429, 458-460; Maksheyev, aynı eser, s. 268.

97 G. C. Napier, Collection of Journals and Reports received from Captain the Hon. G. C. Naiper, on special Duty in Persia 1874, London, 1876, s. 176.

98 Terentyev, aynı eser, s. 474 ve 488-489.

Bu hazırlıkları öğrenen Hive Hanı Said Muhammed Rahim (1864-1910) hemen bir elçi göndermiş ve “tarafımızdan sulhü bozucu hiçbir harekette bulunulmadığı halde memleketime karşı giriştiğiniz hasmane hareketleri anlamak mümkün değil, fakat, yine de anlaşmamız imkan dahilindedir” diye bir sulh antlaşması teklifinde bulunmuş ise de Ruslardan hiçbir cevap alamamıştır.⁹⁹

Rusların memleketini mutlaka istila emelinde olduğunu anlamakta gecikmeyen Hive Hükümdarı Said Muhammed Rahim Han, derhal İstanbul’a ve Hindistan İngiliz Valiliği’ne elçiler göndererek memleketinin Rus istilasından korunması için yardım istemişse de, tıpkı Buhara ve Hokand hanlıklarına olduğu gibi, kendisine yalnız bolca nasihat ve tavsiyelerde bulunuldu.¹⁰⁰

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, General Kaufman kumandasında dört koldan Hive üzerine yürüyüşe geçtiler (Mart 1873). Rus birlikleri önlerine çıkan her engeli yakıp yıkarak Hive önlerine geldi. Muhammed Rahim tekrar sulh ricasında bulundu ise de, hükümetlerinden emir aldıkları için Rus komutanları Hive hanı ile sulh yapmayı reddettiler.¹⁰¹ Mayıs sonlarında taarruza geçen Ruslar, ağır bir bombardımandan sonra Hive şehrini zapt ettiler.¹⁰² Bütün bu olaylar esnasında Hanlığın başkentini cesurane bir şekilde müdafaa eden Yamud Türkmenleri geri çekilerek Rus hakimiyetine girmeyi reddettiler. Bunun üzerine harekete geçen Rus birlikleri, Türkmenlere guya iyi bir ders vermek maksadıyla, Orta Asya’yı istilaları tarihinin en büyük katliamlarından birini yaparak, kadın-çocuk ve ihtiyar ayırt etmeden binlerce Türkmeni barbarca imha ettiler.¹⁰³

Hive Hanlığı’nın kayıtsız şartsız teslimini ifade eden antlaşma Ruslar tarafından dikte edilerek Hive hanı bir Rus vassalı haline getirildi. Bu harbin müsebbibi guya Hiveliler gibi, Rus komutanlığı 2.200.000 ruble gibi son derece ağır bir harp tazmina-

tını zorla Türkmenlere ve Hivelilere ödettirdi.¹⁰⁴ Bu ağır harp tazminatı yüzünden Hive Hanlığı ahalisi çok fakir düşmüş ve uzun yıllar kendisine gelememişlerdir.

Hive’nin istilasını ile Orta Asya’ya hemen hemen hakim olan Rusları tedirgin eden yegane engel, 1860’da henüz istiklale kavuşmuş olan Türkmenler kalıyordu.

Türkistan’daki Türk hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin elbette pek çok sebepleri vardır. Bu sebeplerden en mühimi, muhakkak ki Türkistan Türklerinin merkezi bir idare yerine, parçalanmış üç dört devlet halinde yaşamaları idi. Osmanlı hükümetlerinin birlik ve beraberlik halinde olmaları için yaptıkları tavsiyelere kulak asmamaları, birbirleriyle uğraşmaları, varlık ve enerjilerini boşu boşuna tüketip zayıf düşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca etrafları hep hasım milletlerle çevirili olduğu için iktisaden ve ticareten zayıf kalmışlar ve dolayısıyla da ilim ve öğrenmede gerekli hamleyi yapamamışlardır.

Neticede cehaletin, fakirliğin ve disiplinsizliğin yarattığı yetersizlik yüzünden Rusların sayıca az fakat harp sanatından anlayan, disiplinli ve iyi silahlarla mücehhez kuvvetleri karşısında bütün kahramanlıklarına rağmen mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Onların başarısızlıklarını aşağı yukarı aynı sebeplere dayanarak Osmanlı tarihçilerinden Lütü Efendi de şöyle izah etmişti:

99 H. Stumm, *Russians Advance Eastward, Containing the despatches of the German military commissioner attached to the Khivan expedition*, İng., terc., London 1874, s. 13-14; N. I. Grodekov, *Khivinskii Pokhod 1873 goda*, Petersburg, 1888, s. 8-9.

100 Hive Hanına verilen Osmanlı ve İngiliz cevapları için bk., Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları*, s. 92-97.

101 Stumm, aynı eser., s. 49.

102 Stumm, aynı eser., s. 98-114; J. A. MacGahan, *Campaigning on the Oxus*, London, 1874, s. 220-221.

103 MacGahan, aynı eser., s. 352-368; E. Scuhyler, *Turkestan*, London, 1876, II, s. 357-362.

104 MacGahan, aynı eser., s. 416-419.

“Asya akvamının maarif ve medeniyette geri kalması ve sanayi-i cedide-i harbiyeye ve top ve tüfenk misilli esliha ve âlat-ı nariyeye malik olmaması ve maruz aynı tehlikeye karşı akıllarını başlarına alub habl-i metin ittihadı sarılmak ve mekr ve taaddi-i düşmandan sakınmak lazım iken fecayi-i hale ve muhatarat-ı istikbale nazar-ı behimane ve lakydane ile bakub durm

Çarlık Rusyası'nın Türk İllerinde Kurduğu Baskı ve Sömürü İdaresi

Orta Asya Türk devletlerinin işgalini tamamlayan Rusların ilk işi buralarda idari sistemi değiştirmek oldu. Ruslar bu değişikliğe Türkistan'a doğru ilerlerken ilk işgal ettikleri Başkırtlar (Başkurtlar) memleketi ile Kazakistan'da başladılar. Orenburg'u merkez edinen Ruslar, orada kurdukları genel valilik ile Kazakistan ile Başkırdistan'ın (Başkurdistan) idare sistemlerini yeniden düzenlediler. Eskiden veraset yoluyla başa gelen Başkırt ve Kazak liderlerini Ruslar tayin etmeye başladılar. Bu tayinleri yaparken Ruslar, mümkün olduğu kadar kendilerine uşaklık yapacak şahısları tercih ediyorlardı. Zaten uzun yıllar devam eden istilalar esnasında Ruslar, Türkleri manen ve maddeten perişan etmişlerdi. Şimdi ise iş başına getirdikleri kukla ve tatbik ettikleri şiddet idaresine ilave olarak almaya başladıkları ağır vergiler ile, Türklerin bir daha bellerini doğrultamayacak kadar ezilip fakirleşmelerini sağlayacak bir siyaset takibine giriştiler.¹⁰⁶

Ayrıca sayıları önce binleri ve sonra da yüz binleri bulan Rus göçmenlerini getirip Türk topraklarına iskân etmeye başladılar.¹⁰⁷ Topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlerine verilen ve dolayısıyla ağır vergileri ödeyemez hale gelen Türk halkı Rus makamları ile onların birer maşası durumundaki yerli idarecilerin elinde tam bir cehennem hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu adaletsiz despotça idareye ve kolonileştirme siyasetine

daha fazla dayanamayan Türkler yer yer isyana başladılar. Rus idaresine karşı yapılan ilk büyük ayaklanma Kazak Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyanı verimli toprakları zorla ellerinden alınca 1783 yılında Kazaklar Sırım Batur önderliğinde başlatmışlardı.

Ayaklanma 15 sene kadar devam etmiş ve Ruslar, daha fazla toprak işgal etmeyeceklerine ve müsamahalı bir idare tarzı uygulayacaklarına söz verince sona ermiştir.¹⁰⁸ Fakat, Ruslar, verdikleri sözleri bir müddet sonra yerine getirmemişlerdir. Rusların Türk memleketlerini kolonileştirme metotlarından biri de kaleler inşası idi. Kale yapmak bahanesiyle on binlerce kilometre karelik Kazak toprakları halktan zorla alınıyor ve kale inşası bittikten sonra da etrafa Kossaklar (Rus Kazaçileri) iskan ediliyordu.¹⁰⁹ Fakat bu iskan faaliyetleri büyük tepkilere yol açmış ve halk bunu vesile ederek istiklal için ayaklanmaya başlamıştır. Nitekim Sultan Kenasarı Bey'in isyanı böyle bir hadise sonunda başlamış ve kısa zamanda yayılarak Kazak Türklerinin milli istiklal savaşı haline dönmüştür. 1836'da başlayan ve önderliğini Kenasarı Bey'in yaptığı Kazakların istiklal mücadelesi uzun yıllar sürmüş ve Ruslar bu hareketi önlemekte büyük güçlükler çekmişlerdir. Kenasarı Bey'in mücadelesi on yıldan fazla başarıyla devam etmiş, Rusların baş edemedikleri bu yiğit mücahit maalesef bir kısım hain soydaşlarının 1846'da yaptıkları baskın neticesinde sona ermiştir.¹¹⁰

Fakat, bu hadiseyi takip eden yıllarda Kenasarı, Rus mezalimine karşı Türklerin istiklal savaşlarının bir timsali haline gelmiştir.

¹⁰⁵ Tarihi Lütfi, VIII, s. 320-321.

¹⁰⁶ Donnelly, The Russian Conquest of Bashkiria, s. 153-154.

¹⁰⁷ A. N. Sedelnikov, Kırgızkiy Kray, Rossiya XVIII, Petersburg, 1903, s. 176-178; F. V. Shahmatov, Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.

¹⁰⁸ İstoriya Kazakhskoy SSR., Alma-Ata, 1967, I, s. 294.

¹⁰⁹ G. J. Demko, The Russian Colonization of Kazakhstan 1896-1916, The Hauge-Paris, 1969, s. 40-42.

¹¹⁰ Hayat, Türkistan., s. 183-185.

Rus tarihçileri dahi Kenasarı Bey'in yaptığı mücadelenin haklılığını yıllar sonra kabul etmek zorunda kalmışlar ve onun Rus işgalcileri üzerindeki tesirlerini şöyle ifade etmişlerdir:

“Kenasarı, hayatı ve mücadeleleri ile Orta Asya’da takip edilmesi gereken siyaset çizgisi hususunda Orenburg yönetimine faydalı bir ders vermiştir. Bu ders Hanların bağımsızlıklarını ortadan kaldırmayı gerektiriyordu”.¹¹¹

Kazak Türklerinin ayaklanmalarını kanlı bir şekilde bastıran Ruslar iskan politikalarına hız vererek, hem ileride Türkistan'ın geri kalan kısımlarını kolayca işgal etmek, hem de Kazakların bir daha baş kaldırmalarını önlemek için yüz binlerce Rus göçmenini Kazakistan'a yerleştirmeye başladılar.¹¹² Fakat, toprakları ellerinden alınan halk yeniden isyan etti. Yıllar yılı süren bu isyanlar Ruslar tarafından daima kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Ruslar, Türkistan hanlıklarını işgal ettikten sonra kurdukları **“Türkistan Genel Valiliği”** ile bir taraftan bizzat kendileri halkı kontrolleri altında tutmaya çalışmışlar, diğer taraftan da hanlıkların başına getirdikleri idareciler kanalıyla onları ezmeye ve istediklerini yaptırmaya gayret etmişlerdir. Rusların ellerinde bir kukla gibi oynattıkları yerli idarecilerin başında Hokand Hanı Hudayr geliyordu. Nitekim, Hudayr'ın tam bir Rus uşağı gibi hareket etmesi ve Rusların ağır vergileri yoksul halktan zorla almaya çalışması ahali arasında nefret ve infialle karşılaşmış ve 1876'da Abdurrahman Abtabac önderliğinde bu zulme karşı isyan etmek mecburiyetinde kalmıştır. İsyan kısa zamanda tam bir Rus aleyhtarı havaya bürünerek istiklal mücadelesi şekline dönüşmüş ve iki aydan fazla devam etmiştir. Fakat silah üstünlükleri yüzünden Rus kuvvetleri ile Hokandlılar arasındaki mücadele bir müddet sonra mücahitler aleyhinde gelişmeye başlamış ve onların Andican kale-

İpek Yolu'nun İzinde **Özbekistan'da Devri Alem** sine sığınmalarına yol açmıştır. Ruslar, kaleyi bir hafta süreyle devamlı bombardıman ederek yerle bir etmişler ve mücahitlerin büyük çoğunluğunu yok ederek isyanı kanlı bir şekilde bastırmışlardır.¹¹³

Ruslar bu hadiseden sonra Hokand'ın idaresinde bazı değişiklikler yapmak mecburiyetinde kalmışlar ise de, bu değişiklikler halkı tatmin etmekten uzak kalmıştır.

Rusların Türkistan Genel Valiliği kanalıyla idare ettikleri Buhara Hive ve Türkmen memleketlerindeki siyasetleri Kazakistan ve Hokand'a takip ettikleri siyaset aynı olmuştur. Bir taraftan bu Türk memleketlerine sistemli bir şekilde Rus göçmeni yerleştirilirken, diğer taraftan da idareleri için birer maşa olarak kullanabilecekleri bazı yerli kimseleri başa geçirerek onlar vasıtasıyla halktan ağır vergiler toplama yolunu seçmişlerdir. Bu yerli idarecilerin insafsız tutumları ise halkı tam bir perişanlığa sürüklemiştir. Neticede Ruslar kendi taraftarlarıyla halkı birbirine düşürmüşler ve sonra da **“siz kendinizi idare etmekten acizsiniz”** diyerek bütün idareye el koymuşlardır.

Yerli Türk idarecilerine ise ancak küçük memuriyetler vermişlerdir. Fakat kendilerinin kurdukları adaletsiz dehşet idaresinden şikayet hakkını halka tanımamışlar ve yapılan haksızlıkları tenkit edenleri ya idam etmişler yahut da zindanda çürütmüşlerdir.

Rusların Orta Asya'ya medeniyet götürme iddiaları ile zorla Türk memleketlerini istila ederek kurdukları düzeni yerinde görüp tetkik etmek isteyen **“Türkistan”** tarihi yazarı Amerika'nın Petersburg Konsolosu Eugene Shuyler 1870'lerde Türkistan'a geldiği zaman ne halkla görüştürülmüş ne de Rus idarecileri kendilerini kabul etmişlerdir.

¹¹¹ Hayit, aynı eser, s. 186.

¹¹² Hayit, aynı eser, s. 161-162.

¹¹³ R. A. Pierce, Russian Central Asia 1867-1917, Berkeley, 1960, s. 34-36

Buna rağmen Schuyler, bazı Rus subayları ve halk ile gizlice görüşerek Rus idaresinin adaletsizliğini ve zulmünü müşahade edip eserinde yazmıştır.¹¹⁴

Rus İdaresinin Yolsuzlukları

Türkistan hanlıklarında Rus subaylarının ve idarecilerinin kötü idarelerini Çar hükümeti daha fazla saklayamadı. Türkistan illerinde reform yapmak maksadıyla General Kaufman 1882'de vazifeden alınarak yerine General Çernyayev getirildi. Bir tahkikat komisyonu teşkil edilerek Rus Hariciye Vekili Yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan'a gönderildi.¹¹⁵

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonunda Kaufman'ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vali Çernyayev'e bir ıslahat programı sunmuştur. Fakat, sert mizaçlı bir insan olan General Çernyayev, idarî mekânizmada bilhassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığından 1,5 sene sonra görevinden alınmış ve yerine 1875'te Yakup Bey'e sefir olarak gönderilen General Rosenbach tayin edilmiştir.

Yeni Genel Vali Rosenbach'ın Rus hükümeti, bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi planlarını yapan ve bilahare de İstanbul'daki 11 senelik sefirlik esnasında Balkanlar'daki Pan-Slavist hareketini yönetmiş olan General Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet, Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilave ettirmek selahiyet ve vazifesiyle yükümlü idi. Uzun bir tedkikten sonra, heyet, Türkistan'da idarî mekanizmanın bir tek askerî vali tarafından değil, aynı zamanda, teşkil edilecek sivil bir idare şekli ile de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon Başkanı Kont İgnatiyev'in, "Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Ge-

nel Valiliğin bütün masraflarının Müslüman ahaliden toplanacak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idarenin Rusya'ya her hangi bir malî külfet getirmeyecek şekilde teşkilatlanması" hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı.¹¹⁶ Ayrıca, askerî meselelerde yerlilere hiç güvenilmeyecekti.

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Valiliğe bağlı bir askerî ve bir de sivil idare mekanizması kurulmuştur. Bundan başka, Hazar Ötesi ve Semirechie vilayetleri de Türkistan Genel Valiliğine bağlanacaktı. Ne var ki, sivil ve askerî idarenin yetki hudutları iyi tespit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdahaleleri yüzünden kısa zamanda, idareciler arasında sürtüşme başlamış bu ise, Genel Valinin otoritesini sarsmıştır. Otorite eksikliği kısa zamanda eskiden şikayet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Rosenbach vazifesinden affını istemiştir.

Bir müddet sonra Genel Valinin otoritesinin sarsılması yüzünden, Türkistan'da meseleleri halletmenin daha da güç hale geldiği Rus hükümeti çevrelerince de kabul edilmeye başlanmıştır. Rosenbach'dan sonra Genel Valiliğe getirilmiş olan General Baron Vrevski, bu durumdan istifade ederek otoritenin yeniden kurulması hususunda bizzat Çar'a memoranda üstüne memoranda göndermeye başlamış, gerekli gördüğü hususların düzeltilmemesi halinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilayetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hale geleceğini, bunun ise, Rusya'ya her hususta çok pahalıya malolacağını bildirmiştir.¹¹⁷

114 E. Schuyler, Turkestan, London, 1876, II, s. 333-334; Pierce, s. 67.

115 R. A. Pierce, Russian Central Asia, 1867-1917, s. 81.

116 Pierce, aynı yer, s. 83 ve G. N. Curzon, Russian in Central Asia in 1889. 2. Baskı, London, 1967, s. 241 vd.

117 Pierce, aynı eser, s. 85.

General Vrevski bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. Onun haleflerinden General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp ciddi çözüm yolları araştırılmış ise de yapılan teklifleri devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin, patlak vermek üzere olan Rus-Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır.

Rus-Japon Harbi'nden sonra, Rus başkenti Petersburg'da en çok konuşulan meselelerin başında, Türkistan Genel Valiliğinde çok yaygın hale gelen rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu.

Nihayet, 1905-1907 yılları arasında Rusya'da meydana gelen İhtilalci faaliyetlerin Türkistan'a sıçraması üzerine, harekete geçen Rus hükümeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu tam yetkiyle Türkistan'a göndermeğe karar vermiştir. Bu komisyonun başına da dürüstlüğü ve muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarıyla ünlü Alman asıllı Kont K. K. Palen getirilmiştir. Genel Validen en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve yetkisini haiz Kont Palen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalarına başlamıştır. Sivil ve askerî hükümet mekanizmalarında (özellikle idare, emniyet, polis, mahkeme, hapishane, ticaret, tarım ve iktisat sahalarında) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları Rus hükümetine teslim etmiştir.

Bugün 19 cilt halinde bulunan bu raporlar, o devir Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir.¹¹⁸

Palen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında son derece açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kim ve hangi makam sahibi olursa olsun onu adalet önüne çıkar-

İpek Yolu'nun İzinde Özbekistan'da Devri Alem

maktan çekinmemişlerdir. Hatta bir kısım yüksek rütbeli subayların yolsuzluklarını örtbas etmeğe çalıştığı için o zaman ki genel vali General P. I. Mişçenko'yu zorlayarak vazifesinden istifa etmek mecburiyetinde bırakmıştır.¹¹⁹

En büyük yolsuzluklardan birinin de Trans-Caspian olarak tanıtılan Hazar Ötesi, yani Türkmenistan'da olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idarecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekarlık ve katillik suçlarında mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkum edilmişlerdir.¹²⁰

Bu arada Palen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş ise de, Rus hükümeti, bunları tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkanları kullanmayı, yani bu ülkeyi sömürmeyi tercih etmiştir.

1912 senesinde Türkistan'daki ziraî faaliyetleri tetkike gelen Çarlık hükümetinin Ziraat Bakanı A. V. Krivoşeyn, Palen'in tavsiyelerinin Rus hükümeti tarafından niçin yerine getirilmediğini şöyle açıklıyordu: "Türkistan'da idareyi sivilere devretmenin henüz zamanı gelmemiştir. Böyle bir değişiklik Rus menfaatlerine aykırı düşer. Bugün için bize lazım olan husus Türkistan'ı kontrolümüz altında tutulacak kuvvetli bir askerî idaredir. Askerî idareyi sivil idareye devretmemizi isteyen Kont Palen'in bu düşünceleri ancak ileride alınabilir. O zamana kadar Türkistan'a کافی miktarda Rus göçmeni getirmek mecburiyetindeyiz. İdarî mekanizmada yerli ahaliye fırsat vermek bizim otoritemizi sarsar. Herşeyi kendi kontrolümüzde bulundurmanın fayda ve zarureti ortadadır.

118 K. K. Palen, Otchet po revizii Turkestanago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu Senatorm, Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, Petersburg, 1900-1911, 19. Ciltte geniş bilgi verilmektedir.

119 Pierce, aynı eser, s. 88.

120 Pierce, aynı eser, s. 88-89.

Hali hazırda Türkistan'da bulunan Rus halkı ve oturdıkları yerler büyük bir denizin içindeki adacıklar durumundadır. Bu şartlarda nasıl olurda yerli halkı idareye ortak edebiliriz? Şimdilik en emin yol, Rus askerî gücünün Türkistan'ı kontrole devam etmesidir. Dikkat edilecek yegane husus, Türkistan'da vazife yapacak subayları iyi seçmektir..."¹²¹

Bu açıklamalardan sonra kısaca diyebiliriz ki, bazılarının iddia ettikleri gibi, Ruslar, Türkistan Müslümanlarına medeniyet ve ahlak götürmemişlerdir. Şayet onların ne götürdüğü hususunda bir şey söylemek icap ediyorsa, mevcut vesikalara göre diyebiliriz ki, Ruslar, Türkistan'a hırsızlık, rüşvet ve ahlaksızlığın cirrit attığı bir sömürü düzeni götürmüşlerdir.

Rus Zulmüne Karşı

İşyanların Başlaması

Rusların bu yolsuzluk ve zulüm dolu idare tarzı, Hokand halkını yeniden mücadeleye sevk etmiştir. Daha önce 1876'da Abdurrahman Abtabaçı önderliğinde başlayan milli ayaklanmaya katılanlar, Rusların aldıkları acımasız tedbirlere rağmen, tekrar teşkilatlanarak yeniden mücadeleye girmişlerdir. Hokand Devleti'ni yeniden kurmak için harekete geçen halk, Hokand'ın başına geçmesini istediği Han namzetlerini Rusların üst üste reddetmeleri üzerine isyan etmişlerdir. 1885'de Oş şehrinde başlayan bu ayaklanmanın liderliğini Derviş Han Tora yapıyordu. Ne var ki, ayaklanan halkın elinde Ruslarla başa çıkabilecek derecede tesirli silah yoktu. Nitekim, ateş gücü yüksek Rus birlikleri karşısında uzun süre dayanamadılar. Rus birlikleri komutanı General Bryantsev, Fergana halkı bir daha ayaklanmasın diye ayaklanmaya katılanları acımasızca katlettirmiştir. Fakat, Rusların bu katı tutumu halkın büyük tepkisine sebep olmuştur. Nitekim, kızgın halk kitleleri ayaklanmayı bütün Hokand'a yaymıştır. Hokand halkı-

nın bu milli direnişi 1898 yılına kadar devam etmiştir.

1898'de Hokand'ın Andıcan kasabasında başlayan yeni bir ayaklanma Rusları oldukça telaşlandırdı. Zira, daha önceki ayaklanmanın maksadı tamamen Hokand Devleti'ni yeniden ihya etmeye yönelik idi. Andıcan ayaklanması ise, dinî bir mahiyet arz ediyordu. Bilahâre "Dukçi İşan" olarak ün yapacak olan Andıcan'ın Mintepe Camii imamı İşan Muhammed Sabıroğlu, arkadaşları ile birlikte kurdukları 2000 kişilik bir kuvvet ile Rusya'nın Orta Asya'da takip ettiği Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetine karşı mücadeleye girdi. Bir din adamının önderliğinde başlayan bu yeni mücadele Rusları oldukça telaşlandırdı. İşyan kısa zamanda Margılan ve Oş şehirlerine yayıldı. Fakat işyana katılanların ellerinde modern silahlar olmadığı için mücadelelerini gece baskınları şeklinde yürütmeye başladılar. Ne var ki, Ruslar onların bu durumunu çok geçmeden öğrenerek tedbirlerini aldılar. Nitekim, 17-18 Mayıs 1898 gecesi Rus garnizonuna yapılan baskın, Ruslar hazır beklediği için, büyük bir mağlubiyet ve ağır bir kayıpla neticelendi. Ayaklanma önderi İşan Muhammed arkadaşları ile birlikte şehit oldu. Ruslar, elde ettikleri zaferle yetinmeyerek ayaklanmaya katılanları askerî mahkemede ölüme mahkum ederek 380 kişiyi idam ettiler. Bu hadiselerden sonra bölgeyi ziyaret ederek Rusların Türkistan Genel Valisi Duhovskiy'i diz çökerek selamlamaları için halka baskı yapılmıştır. Diz çöküp valiyi selamlamayanlardan 208 kişilik bir grup ise Sibirya'ya sürülmüştür.¹²²

121 A. V. Krivosheyn, Zapiska glavnaoupravliaiushchago zemle-deliem izemleustroivtom o poezdke v Turkestanskii krai v 1912 godu, Petersburg 1912, s. 78-79.

122 Hayit, aynı eser, s. 191-192.

1898 ayaklanması Rus yetkililer nezdinde büyük yankılar yapmıştı. Hokand halkının dini ve devleti için seve seve ölümüne gittiğini gören Ruslar, bir taraftan askerî birliklerini takviye ederken diğer taraftan da bölgeye yerleştirdikleri Rus göçmenlerini silahlandırmaya başladılar. Mesela, Yedi Su eyaleti valisi Baron Von Taube, Müslüman Kırgız Türklerinin yapacakları muhtemel bir ayaklanmaya karşı koymak maksadıyla o bölgeye gayri hukuki olarak yerleştirilen 7000 Rus göçmenine silah ve mermi dağıtmıştır.¹²³ Bu tedbirlerle Ruslar, devletler arası hukuka aykırı olarak işgal ettikleri Hokand'ı geçici olarak kontrol etme imkanı bulmuşlardır.

Rus İşgaline Uğrayan Türk Ülkelerinde Fikri Uyanış ve Bunun 1916 Ayaklanması-na Tesirleri

Türkistan Türklerinin fikrî uyanışında en büyük katkıyı XVI. asırda Rus işgaline uğrayan Kazanlı Türkler ile XVIII. asrın sonlarında Rus işgaline uğrayan Kırımli Türkler yapmıştır. Rus hakimiyetinden kısa zamanda kurtulma imkanı bulamayan bu Türk grupları kendilerini ticarete vermişler ve neticede iktisaden iyi bir duruma gelmişlerdi.¹²⁴

Maddî zenginlik onları manevî zenginlik aramaya sevk etmiştir. Neticede Türkler, modern eğitime ve ilme yönelmişler, bu ise onların fikren uyanmalarını sağlamıştır. Kültür alanındaki bu uyanış onların siyasi alanda uyanmalarına sebep olmuştur. Kazanlı ve Kırımli Türklerin bu durumu kısa zamanda Kırgız Türklerine tesir etmiş ve onların fikren uyanmalarını sağlamıştır.

Öncülüğünü Gaspıralı İsmail Bey'in yaptığı Türkler arasında modern eğitimin yapılması ve gençliği çağdaş eğitim sistemiyle yetiştirmek düşüncesi bütün Türk ülkelerinde hararetle benimsenmeye başlamıştı. Bu gelişmeler kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamış, dinî ilimlerin

yanı sıra modern ilimleri öğrenme imkanını gençlere veren Usûl-i Cedid (Yeni Metot) mekteplerin açılması çığ gibi çoğalmıştır.¹²⁵ Usûl-i Cedid mekteplerinin sayısı kısa zamanda 5000'i bulmuş ve Türk ülkelerinde milli şuura sahip yeni bir nesil yetiştirmeye başlamıştır. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" parolası ile hareket eden bu okullar, Türklerin bir nevi yeniden kendilerine gelmelerini sağlamıştır.¹²⁶ Gaspıralı'nın bu fikirlerini yaymak için neşrettiği "Tercüman" gazetesi ile Orenburg'da Kazak ve Kırgız Türklerinin çıkardıkları "Vakit" gazetesi önemli roller oynamıştır.

Rus idaresine düşen diğer Türklere olduğu gibi, Kırgız Türklerine de kültürel uyanışın girmesi, onların gasp edilen siyasi haklarını geri alabilmek için kendilerini yeniden organize etmelerini sağladı. Bu arada Rusya'da bilhassa 1905'ten itibaren gelişen meşruti fikirler Türklerin haklarını istemelerinde onlara yeni bir fırsat vermiştir. Nitekim, 1905'te Rusya'da kurulan "Duma"ya (Meclis) Türkler de kendi temsilcilerini gönderme fırsatı bulmuşlardır. Fakat, Türklerin bu fikrî ve siyasi uyanışını hazmedemeyen Ruslar, Türklere karşı amansız baskılara başlamıştır.

Bu Rus baskısı üzerine harekete geçen Türkler, akdettikleri bir seri konferanslardan sonra "Rusya Müslümanları İttifakı"nı kurarak hakları için mücadeleye başlamışlardır. Ruslar, haklarını isteyen Türkleri dinlemedikleri gibi, Türk ülkelerindeki baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu adaletsiz ve insafsız baskıların devam ettiği bir sırada I. Dünya Harbi başlamıştır.

123 Bu hususta tafsilat için bkz., A. İnan, "Dükeçi İshan İsyanı", Türk Kültürü, No. 11 (1968), s.10-13; A. Sheehy, "The Andizhan uprising of 1898 and Söviet Historiography", Central Asian Review, Vol. XIV/2 (1966), s. 139-150; E. Federov, Orta Asya'da Milli-İnkılabî Hareket Tarihi, Taşkent, 1925, s.17-36.

124 S. A. Zenkovskiy, Pan-Turkism and Islam in Russia, Harward, 1967, s. 18-21.

Fakat, harbin ilk yıllarında beklemedik yenilgilere uğrayan Ruslar, bir müddet sonra Türkleri zorla silah altına almaya ve savaşa sürmeye başlamışlardır. Rus hükümetinin bu haksız tutumu Türkler arasında infialle karşılanmıştır. Silah altına alınan Azerî Türkleri ile Türkmenlerden binlercesi hayatını kaybetmiştir. Kardeşlerinin bu zayıyatını gören Kazak ve Kırgız Türkleri, askere gitmemek için direnişe geçmişlerdir.¹²⁷

1916 Temmuzunda başlayan isyan kısa zamanda bütün Türk ülkelerine yayıldı. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı toplantılarda “Çar ve Ruslar defolsun. Müslümanlara hürriyet isteriz. Biz Ruslar için savaşmak istemiyoruz.” diye bağırarak halk kısa zamanda milli bir mücadeleyi başlatmıştır.¹²⁸ Ne var ki, böyle bir milli ayaklanma teşkilatsız ve lidersiz başlamıştı. Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silahsız başlayan bu milli ayaklanma çok geçmeden Rus silahları karşısında erimeye başlamıştır. Ruslar, isyanı o kadar gaddarca bastırmaya çalıştılar ki, ayaklanmaya katılanların çoğunu insafsızca öldürdüler. Mallarını ve arazilerini ise Rus göçmenlere verdiler.¹²⁹ Bir sene sonra bu ayaklanma bastırıldığı zaman 673.000 Türk hayatını kaybetmiş ve 200.000'e yakın Türk de Sibiryaya sürülmüştür. 300.000'e yakın Kazak ve Kırgız Türkü Çin idaresindeki Doğu Türkistan'a sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.

125 Zenkovskiy, aynı eser, s. 76, 82-87. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey, (1851-1914), Ankara, 1987.

126 Saray, aynı eser, s. 1 -45.

127 Zenkovskiy, aynı eser, s. 130.

128 E. D. Sokol, The Revolt of 1916 in Russian Central Asia, Baltimore, 1954, s. 99-142.

129 Sokol, aynı eser, s. 154-155 ve 168.

(KAYNAK: <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356235>)